

Всесвітня історія

7
клас

УДК 94(100)*кл7(075.3)
П55

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Пометун О. І.

П55 Всесвітня історія : підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Ю. Б. Малієнко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2020. — 176 с. : іл.

ISBN 978-966-983-136-1.

УДК 94(100)*кл7(075.3)

ISBN 978-966-983-136-1

© Пометун О. І., Малієнко Ю. Б., 2020
© Видавничий дім «Освіта», 2020

Шановні семикласники і семикласниці!

Цього року ви знову вирушаєте в історичну подорож, тепер — у світ Середньовіччя. А подолати цей шлях допоможе підручник, який ви тримаєте в руках.

Зверніть увагу на умовні позначки:

завдання, які подані перед пунктами параграфа, треба виконувати під час або після ознайомлення з відповідною частиною навчального матеріалу;

завдання, спрямовані на розвиток ваших умінь працювати з різними історичними джерелами, виконуються в парах або групах;

підсумкові завдання до уроку: запитання та завдання, надруковані звичайним шрифтом, дадуть вам змогу повторити зміст параграфа, а виділені *курсивом* є складнішими і спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку в цілому;

домашнє завдання.

Історичні джерела дадуть вам змогу докладніше дослідити епоху Середньовіччя.

Історична мозаїка розкриє багатогранний спадок Середньовіччя, ви знайдете її за QR-кодом. За цим посиланням містяться й окремі історичні карти та ілюстрації. Рубрика **Україна — це Європа** розкаже вам, як пов'язана історія нашої Батьківщини з європейською, як загальні процеси, що були притаманні країнам середньовічної Європи, відображалися в історії України, як наші предки долучалися до подій і традицій європейського життя.

Усі важливі положення в тексті набрано різними шрифтами. **Прямим жирним шрифтом** виділено поняття і дати, які слід запам'ятати, уміти визначати й застосовувати. **Жирним курсивом** позначено найважливіші місця подій та імена історичних діячів, які важливо запам'ятати для розуміння історичної епохи. Нарешті *курсивом* подані поняття, які є новими для вас і пов'язані з особливостями періоду, країни, що вивчаються, тощо.

Бажаємо вам цікавих уроків!

З повагою авторки

Вступ

НАЗУСТРІЧ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- §1. ПЕРЕХІД ЛЮДСТВА ВІД СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО СЕРЕДНІХ ВІКІВ. . . 6
- §2. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ПЕРІОД РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА 10

Розділ I

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

- §3. СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ 15
- §4. ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО 20
- §5. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ 24
- §6. АРАБСЬКИЙ СВІТ 31
- §7. ПРАКТИЧНА РОБОТА.
СПІЛЬНІ РИСИ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОНАРХІЙ 39

Розділ II

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

- §8. ЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ.
РУХ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ 41
- §9. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 45
- §10. ПРАКТИЧНА РОБОТА.
ЖИТТЯ І ТРАДИЦІЇ РИЦАРІВ ТА СЕЛЯН 52
- §11–12. СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА 58

Розділ III

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.

- §13. ПОХОДИ ВІКІНГІВ ТА ЇХНІ ЗАВОЮВАННЯ 67
- §14. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ 71
- §15. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ: ВІД РОЗДРОБЛЕНОСТІ
ДО СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ МОНАРХІЙ. 79
- §16. ФРАНЦІЯ В XI–XV СТ. 84
- §17. АНГЛІЯ В XI–XV СТ. 90
- §18. ПРАКТИЧНА РОБОТА. «ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ». 94
- §19. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ 97
- §20. ДЕРЖАВИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В СЕРЕДНІ ВІКИ 103

Розділ IV МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- §21. ВПЛИВ ЦЕРКВИ НА СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО 112
- §22. ПРАКТИЧНА РОБОТА.
СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ.
ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СТУДЕНТА. 117
- §23. НАУКОВІ І ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ. КНИГОДРУКУВАННЯ. 122
- §24. РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ. 126
- §25. АРХІТЕКТУРА І МИСТЕЦТВО 132

Розділ V КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- §26. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV СТ. 141
- §27. НОВГОРОДСЬКА БОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА,
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ В X–XV СТ. 149
- §28. ПРАКТИЧНА РОБОТА. ВЗАЄМОДІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ,
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ.
ВИНИКНЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ.
КИРИЛО І МЕФОДІЙ. 154
- §29. УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ПРАВЛІННЯ МЕХМЕДА II 160

Розділ VI СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД (оглядово)

- §30–31. КРАЇНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ. 169

Вступ. НАЗУСТРІЧ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§1. ПЕРЕХІД ЛЮДСТВА ВІД СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО СЕРЕДНІХ ВІКІВ

1 Що називаємо здобутками Стародавнього світу

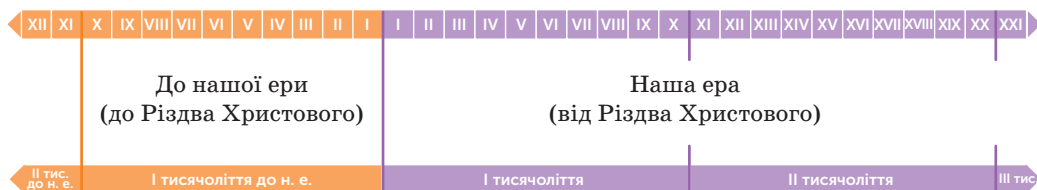
- 1) Пригадайте вивчений торік матеріал, вставте пропущені в тексті слова й запишіть текст у зошит.

Історія Стародавнього світу — частина ... історії, яка вивчає ... період у минулому людства. Вона охоплює період від ... первісних людей (бл. 2,5 млн років тому) до ... Римської імперії (476 рік). Це ... і ... період в історії людства.

Підказка:

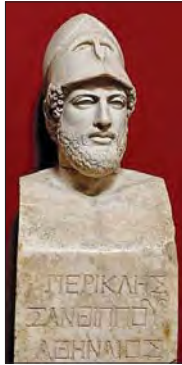
Найдовший, поява, найдавніший, падіння, всесвітня, перший.

- 2) Працюючи зі стрічкою часу в зошиті, позначте хронологічні межі періоду історії Стародавнього світу і початок наступної історичної доби — Середньовіччя, що вивчатимете цього року.

- 3) Використовуючи ілюстрації (с. 6–7), назвіть основні періоди й цивілізації, які ви вивчали в історії Стародавнього світу.

Культури окремих країн Стародавнього світу, як річки, зливалися в єдиний потік. Кожен народ — навіть найменший — зробив свій внесок у культуру всього людства, у його *цивілізаційну спадщину*.

2 Що розуміємо під Великим переселенням народів

Поясніть, чому рух племен і народів IV–VII ст. називається Великим переселенням народів. Пригадайте причини цього явища.

Перші століття після Р.Х. стали особливим періодом в історії людства. На великому історичному просторі, що пов'язав Європу, Азію та Африку, відбувалося **Велике переселення народів** — одне з наймасштабніших і найзагадковіших явищ світової історії.

У цей час десятки племен, сотні тисяч людей залишали обжиті місця й вирушали на завоювання нових земель. Хоча Велике переселення народів почалося ще у II–IV ст., проте масштабності воно набуло саме в V ст. Поштовхом до цього стало вторгнення азійських кочовиків — гунів. Очолювані ватажком *Аттілою*, вони спустошили значну частину Європи.

Велике переселення народів — рух племен і народів у IV–VII ст., унаслідок якого виникли нові народи та нові держави.

Під тиском гунів германське плем'я вестготів вторглося на територію Римської імперії. Услід за вестготами активізувалися й інші **варварські** племена, насамперед германські (англи, лангобарди, франки, сакси, свеви тощо) та слов'янські.

Протягом V ст. германські племена двічі захоплювали Рим. У 476 р. Одоакр, один з воєначальників варварів, скинув останнього римського імператора й відправив символи імператорської влади до Константинополя — на знак того, що імперії на Заході більше не існує. Значно пізніше дослідники визначили цю дату як межу між Стародавньою та Середньовічною історією.

Велике переселення народів було не тільки протистоянням античного і варварського світів, але й тривалою взаємодією. У процесі переселення змішувалися мови та культури, способи життя і традиції різних народів. Племена, що брали участь у міграціях, створювали нові народи й закладали нову етнічну та політичну карту Європи.

Складником Великого переселення народів є **Велике розселення слов'ян**, що розгорнулося в середині I тисячоліття н. е.

Це історичне явище відбувалося на території Європи у V–VII ст. Тоді слов'янські племена з'являються в Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова — на півдні; на заході доходять до річки Ельба та балтійського узбережжя; на північному сході поступово заселяють верхів'я річок Дон і Волга.

Великим розселенням слов'ян називають масову міграцію слов'янських племен під час Великого переселення народів на території Центральної, Східної і Південно-Східної Європи.

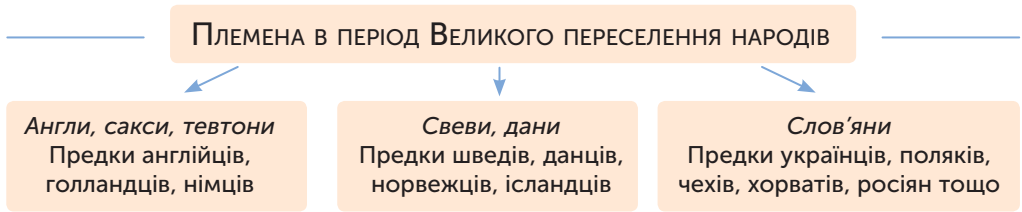
За картою (с. 9) схарактеризуйте Велике переселення народів. Для цього: 1) визначте основні напрямки походів гунів на чолі з Аттілою, скориставшись такими підказками: шлях гунів пролягав від річки ... на сході — до міста ... на заході Європи; війська Аттіли пройшли ... землями сучасної України; 2) схарактеризуйте переселення варварських племен, також скориставшись підказками: племена ... рухалися з ... (наприклад, з півночі на південь); від узбережжя ... моря; долали річки ... , дісталися ... ; 3) історія України цього періоду пов'язана з племенами ... ; 4) зробіть висновки про масштабність переселень племен та народів.

Як Велике переселення народів вплинуло на формування сучасної карти Європи?

Племена постійно взаємодіяли між собою, внаслідок чого створювалися нові народи, мови, традиції та держави.

Оберіть одне із запропонованих речень і закінчіть його:

- *Сьогоднішній урок сподобався (не сподобався) мені, тому що...*
- *Я люблю історію, тому що...*
- *Мені було цікаво (нецікаво) на уроці, тому що...*
- *Мені вдалося (не вдалося) пригадати (повторити)...*

§2. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ПЕРІОД РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

1 Що вивчає історія Середніх віків

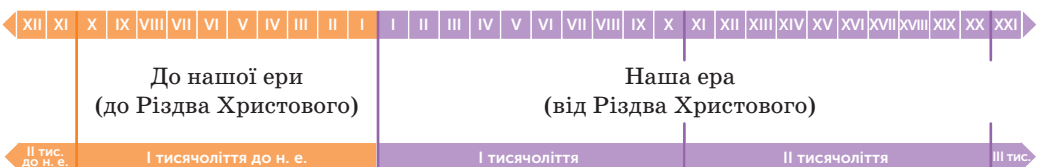
Чому період V–XV ст. називається Середніми віками?

Всесвітня історія розповідає нам про минуле країн і народів з їх неповторними долями, законами і традиціями. Торік ви ознайомилися з першим періодом всесвітньої історії — історією Стародавнього світу. Із занепадом Римської імперії наприкінці V ст. настав новий період — **Середні віки**, або **Середньовіччя (V–XV ст.)**.

Історія Середніх віків — період історії, який тривав від падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.) до початку відкриття європейськими мореплавцями Америки та інших земель наприкінці XV ст.

Покажіть на лінії часу хронологічні межі історії Стародавнього світу та Середніх віків.

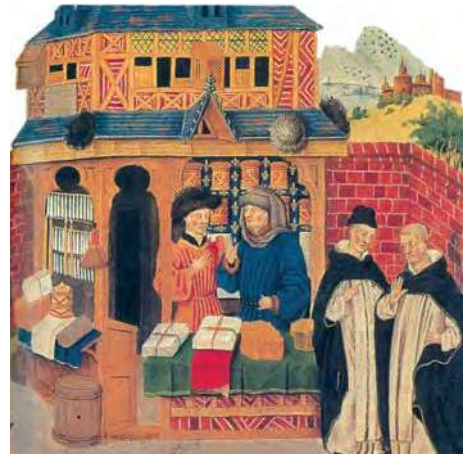

Назва «*Середні віки*», можливо, здається вам дещо дивною: чому — «середні»? Щоб відповісти на це запитання, звернімося до історії її виникнення. Цю назву започаткували італійські мислителі наприкінці епохи Середньовіччя. Палкі прихильники античності, вони створили культуру Відродження, а період V–XV ст. вважали «темним», часом варварства, війн і руйнування храмів. Тож епоху між античністю та Відродженням і назвали «Середніми віками». Так була закладена негативна оцінка цього періоду. І зараз для деяких людей поняття «Середньовіччя» є синонімом жорстокості й занепаду культури. Проте це вкрай несправедливо, адже війни та лихоліття притаманні кожному історичному періоду. Проте саме в цю епоху в Європі поширилося християнство, а на Аравійському півострові виникла нова світова релігія — іслам. У Середні віки постала більшість європейських держав, відкривалися школи й університети, зводилися величні собори, відбувалися великі наукові відкриття, розвивалися давні цивілізації Індії та Китаю.

І до сьогодні Середні віки надихають письменників і художників, митців кінематографу й авторів історичних реконструкцій на відтворення різних граней цієї епохи.

Як середньовічні художники зобразили свою епоху?

Середньовічні мініатюри

2

Якими є хронологічні межі й періодизація історії Середніх віків

Прочитайте текст і покажіть на лінії часу (с. 10) хронологічні межі кожного з періодів.

Історія Середньовіччя вивчає набагато коротший проміжок часу, ніж історія Стародавнього світу, проте тисячоліття — це тривалий шлях,

протягом якого в житті людей відбулися дуже важливі зміни. Для кращого їх розуміння історики виокремлюють у Середньовіччі три періоди.

Перший період — Раннє Середньовіччя (кінець V — кінець IX ст.) — перехід від античності й варварства до нових суспільних відносин і держав, час Великого переселення слов'ян, становлення на теренах сучасної України племінних князівств та союзів.

Другий період — Зріле (Високе) Середньовіччя (X—XIII ст.) — період розвитку середньовічного суспільства, Русі-України, час підйому ремесел, торгівлі, розбудови країн і міст, загального господарського піднесення.

Третій період — Пізнє Середньовіччя (XIV—XV ст.) — доба зміцнення європейських держав, розвитку на землях Русі-України удільних князівств, час відкриттів і винаходів. Цей період ще називають «осінню Середньовіччя».

Визначте, до якого періоду Середніх віків належить кожна з наведених ілюстрацій. Свою думку обґрунтуйте. Чим відрізняються між собою ці пам'ятки?

1

2

3

1

Залізна корона
Лангобардського королівства
(V–VI ст.)

2

Гобелен з Байо,
на якому зображено
середньовічну битву (XI ст.)

3

Гра в шахи (середньовічна
мініатюра, XIV ст.)

3 Якими є джерела вивчення історії Середньовіччя

Працюючи з текстом, випишіть у зошит приклади різних історичних джерел, з яких ми дізнаємося про історію Середньовіччя. Скористайтеся незакінченими реченнями:

- Речові історичні джерела — це ... . До них належать ... .
- Писемні історичні джерела — це ... . Серед них ... .
- Етнографічні джерела — це ... . До них належать ... .
- Зображувальні джерела — це ... . Серед них ... .

На відміну від історії Стародавнього світу, історію Середніх віків вивчено набагато краще. У багатьох музеях світу й до сьогодні зберігаються *речові пам'ятки* Середньовіччя: знаряддя праці, зброя, монети, меблі, посуд та багато інших елементів побуту середньовічних людей.

Середньовічні церкви та собори, замки й навіть цілі квартали будинків зберігають пам'ять про життя людей, яке колись тут вирувало.

Проте речових історичних джерел недостатньо, аби розповісти все про життя людей. На допомогу вченим приходять численні *писемні* історичні пам'ятки: документи, хроніки, де, як правило, викладено події від моменту створення світу й до часів, коли жив і відтворював життя хроніст.

Цей період був надзвичайно важливим для людства, адже саме тоді започаткували книгодрукування.

Багато цікавого про життя людей того часу можуть розповісти *зображувальні* джерела, насамперед твори мистецтва: малюнки у книжках, візерунки на килимах, картини, статуї та вітражі в соборах тощо.

Для вивчення історії Середньовіччя дуже цінними є *усні пам'ятки*, зокрема: старовинні народні перекази (наприклад, ірландські та скандинавські саги), народні пісні, балади, казки.

Відлуння середньовічної доби знаходимо в *етнографічних пам'ятках* і народних святах, численних обрядах, дитячих забавах, бачимо в одязі чи предметах хатнього вжитку. Різноманітні етнографічні матеріали містять також записи очевидців і мандрівників.

Отже, із часів Середніх віків до нас дійшло чимало інформації. Однак під час її опрацювання потрібні неабиякі точність і виваженість. Для глибшого пізнання тієї епохи необхідно брати до уваги відомості різних джерел, бо саме такий підхід допоможе відчутти дух Середньовіччя.

Уявіть себе вченим-істориком. Уважно роздивіться ілюстрації, що відображають епоху видатного діяча Середньовіччя Карла Великого. Оберіть одну з них і розкажіть, до якого виду історичних джерел належить ця пам'ятка і про що вона може нам розповісти.

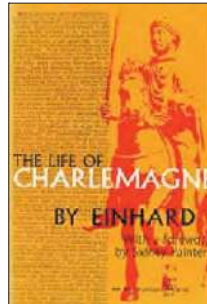
Зображення короля Карла Великого з римськими папами Геласієм I і Григорієм I (IX ст.)

Статуя Карла Великого у Франкфурті (Німеччина) (сучасне фото)

Євангеліє часів Карла Великого (IX ст.)

Книга історика Ейнгарда, сучасника Карла Великого, німецькою, англійською, українською мовами

1. Назвіть хронологічні межі Середньовіччя.
2. Коли та у якому значенні почали використовувати термін «Середні віки»?
3. На які періоди поділяється історія Середніх віків?
4. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи епоху Середньовіччя?

5. Які відомі вам пам'ятки, образи та символи ви пов'язуєте з епохою Середньовіччя?
6. Як ви гадаєте, що можна сьогодні вважати спадщиною Середньовіччя? У чому її значення для сучасної людини? А для вас особисто?

Намалюйте середньовічне історичне джерело і поясніть, до якого виду воно належить.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/fFQuY>

Розділ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§3. СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

1 Як утворювались варварські королівства

Які королівства називали варварськими? Чому?

У V ст. германські племена розселилися майже всією територією Західної Римської імперії. Держави, які вони засновували, дістали назву **варварських королівств**.

Як характеризують спосіб життя, релігію та розвиток ремесел у варварських державах наведені нижче пам'ятки?

Варварське королівство — держава, створена варварськими племенами, здебільшого на території Західної Римської імперії в середині I тисячоліття.

«Срібний кодекс»: переклад Євангелія мовою готів

Палац Теодоріха в Равенні (середньовічна мозаїка)

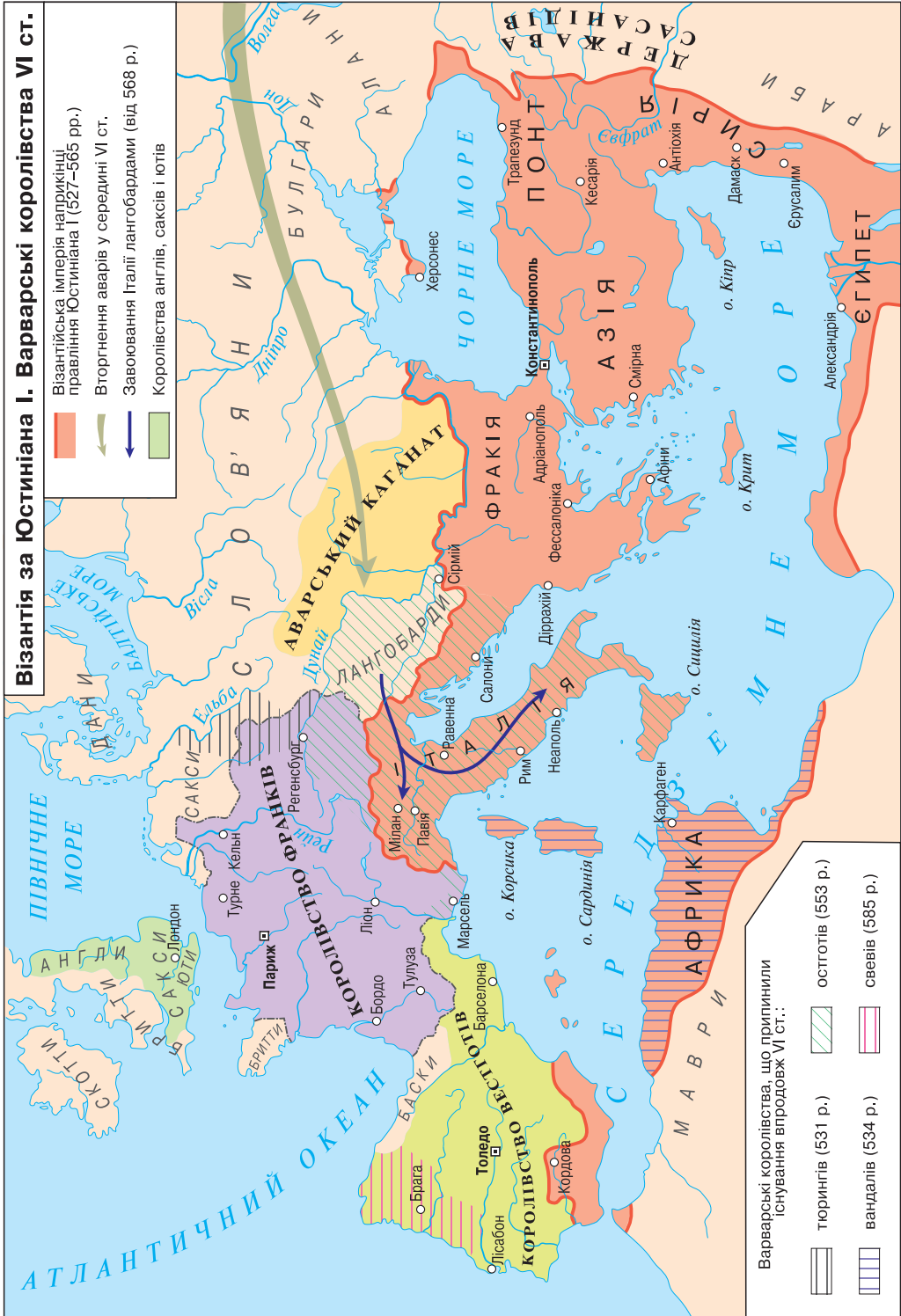
Першим із варварських королівств вважається держава вестготів у південно-західній Галлії¹ зі столицею в місті Тулуза.

Варварські держави були нетривалими утвореннями й досить швидко зникли. Найміцнішим виявилось Франкське королівство, яке проіснувало майже 400 років.

Назвіть за картою (с. 16) варварські королівства, що існували на території Західної Римської імперії, та їх столиці. З якими державами, племенами сусідили слов'яни? Якою могла бути ця взаємодія (мирна, воєнна, торговельна тощо)?

¹ Галлія — історична область, яка охоплювала більшу частину території Західної та Південної Європи.

2 Як розвивалось Франкське королівство за Хлодвіга

Чому Хлодвігу вдалося створити міцну державу?

Засновником Франкського королівства (V–IX ст.) став *Хлодвіг* (481–511)¹, який походив зі знатного роду Меровінгів². Наприкінці V ст. Хлодвіг розгромив римські війська в Північній Галлії і встановив тут свою владу. Згодом він багато й успішно воював, значно розширив території Франкської держави, ніби виправдовуючи своє ім'я, яке означає «ушавлений у боях». Саме Хлодвіг зробив Париж столицею Франкської держави.

Франсуа-Луї Дежуїн.
Хлодвіг I, король франків
(1835 р.)

Що ви дізнались про сім'ю Хлодвіга з наведених ілюстрацій? Як митці різних епох зобразили Хлодвіга (звертайте увагу на одяг, місцезнаходження короля, чи є він головною особою на картині, які уміння опановують його діти)?

Хлодвіг та його сім'я. Мініатюра з Великих французьких хронік, XIV ст. (Хлодвіг та його дружина Клотильда — на першому плані)

Лоуренс Альма-Тадема.
Навчання дітей Хлодвіга (1868 р.)

На шляху до королівського титулу Хлодвіг жорстоко розправився з іншими франкськими вождями. Про його характер яскраво свідчить випадок із суассонською чашею.

¹ Тут і далі зазначено роки правління діячів.

² *Меровінги* — перша династія франкських королів, які вважали себе нащадками Меровея («народженого морем»).

Використовуючи документ, поясніть, чому Хлодвіг просто не забрав собі чашу зі спільної здобичі. Як ви думаєте, яке враження справила на його прибічників розправа короля з воїном? Про які процеси у франкському суспільстві це свідчило? Як про подію розповідають ілюстрації?

ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ТУРСЬКИЙ ПРО ВИПАДОК ІЗ СУАССОНСЬКОЮ ЧАШЕЮ

Одного разу франки забрали в церкві необхідну для відправлення служби чашу надзвичайної краси. Єпископ попросив повернути цю чашу. Король пообіцяв зробити це, якщо посудина дістанеться йому за жеребом при розділі здобичі: «Хоробрі воїни, я прошу віддати мені, крім моєї частки, ще й цю посудину». Усі відповіли: «Славний королю! Усе, що ми тут бачимо — твоє...»

...Лише один запальний воїн підняв сокиру та з голосним вигуком: «Ти одержиш тільки те, що твоє за жеребом!» — опустив її на чашу. Усі були вражені цим вчинком, але король переніс його з терпінням і покірністю.

А через рік Хлодвіг наказав усім воїнам, щоб показали... наскільки справно вони утримують свою зброю. Він підійшов і до воїна, який ударив по чаші, і сказав: «Ніхто не тримає зброю в такому стані, як ти...» Вирвавши в нього сокиру, король кинув її на землю. Коли воїн нахилився за сокирою, Хлодвіг підняв свою сокиру й розрубав йому голову, мовивши: «Ось так і ти вчинив з тією чашею в Суассоні».

Мініатюра «Суассонська чаша» з «Великої Французької хроніки» (XIV ст.)

Хлодвіг убиває воїна (середньовічне зображення)

Однією з найважливіших подій стало прийняття Хлодвігом і франками християнства. Відтепер віра вже не розділяла франків і римлян, і вони поступово почали зливатися в один народ.

У Франкській державі все управління країною зосередилося при королівському дворі, а окремими частинами держави керували графи — довірені люди Хлодвіга, наділені великими повноваженнями. Важливим кроком на шляху зміцнення держави став створений за наказом короля збірник законів «Салічна правда»¹. Відтепер за цими законами відбувався суд у всій державі.

Прочитайте витяги з документа і визначте, про які правила життя суспільства вони свідчать, як документ показує нерівність суспільних груп. Поясніть, як закони зміцнювали державу.

ІЗ «САЛІЧНОЇ ПРАВДИ»

- Якщо хто вкраде раба, коня або запряжну тварину, присуджується до сплати 30 солідів².
- Якщо хто спалить будинок із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 63 соліди.
- Якщо хто позбавить життя вільного франка, присуджується до сплати 200 солідів.
- Якщо хто позбавить життя графа, присуджується до сплати 600 солідів.

«Салічна правда»

Хлодвіг створив сильну державу, проте після його смерті вона розпалася на окремі області.

Останні королі з династії Меровінгів утратили реальну владу, тому їх змінила нова династія.

1. Де було утворено перше варварське королівство?
2. Коли існувало Франкське королівство?
3. Що ви дізналися про спосіб життя населення варварських королівств?
4. Якими були основні напрями політики Хлодвіга?

5. Висловіть: яке з досягнень Хлодвіга ви вважаєте найвизначнішим? Обґрунтуйте свою думку.

6. Чому прийняття християнства було важливим для розвитку Франкської держави?

7. Чому Хлодвіга вважають видатним історичним діячем?

Уявіть себе журналістом. Які запитання варто поставити, аби з'ясувати роль Хлодвіга в історії Європи?

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQvX>

¹ Салічна — на честь одного з племен — салічних (приморських) франків.

² Солід — римська монета, яку використовували франки.

§4. ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО

1 Яким був Карл Великий

Розгляньте репродукцію картини Альбрехта Дюрера та прочитайте уривок із біографії Карла Великого, написаної за його життя середньовічним істориком Ейнгардом. Які риси характеру Карла здаються вам привабливими? Чому? Як деталі середньовічного портрета доповнюють текст документа?

Найбільшої могутності Франкська держава досягла за правління *Карла Великого* (768–814).

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ІСТОРИК ЕЙНГАРД ПРО КАРЛА ВЕЛИКОГО

Карл був широкої й міцної статури, високий на зріст... Хода Карла була твердою, всі його риси — мужніми, він мав міцне здоров'я. Старанно вправлявся у верховій їзді й полював, часто тренував своє тіло плаванням, у якому був настільки вмілим, що не мав собі рівних.

Невибагливий до їжі та питва, він був особливо поміркований щодо напоїв, оскільки вельми ненавидів пияцтво в будь-яких проявах...

Наділений красномовством, він міг чітко висловити все, що хотів. При цьому... не задовольнявся лише національною мовою, а докладав зусиль до вивчення мов іноземних... Володів латиною настільки, що міг висловлюватись нею, як рідною. Він вивчав мистецтво обчислень і зі старанністю мудреця допитливо вивідував шляхи зірок.

Карл поклав початок граматиці рідної мови. Він наказав записати й увічнити старовинні варварські пісні, що оспівували діяння та війни попередніх королів.

Альбрехт Дюрер.
Портрет Карла Великого
(початок XVI ст.)

2 Як Карл Великий став імператором

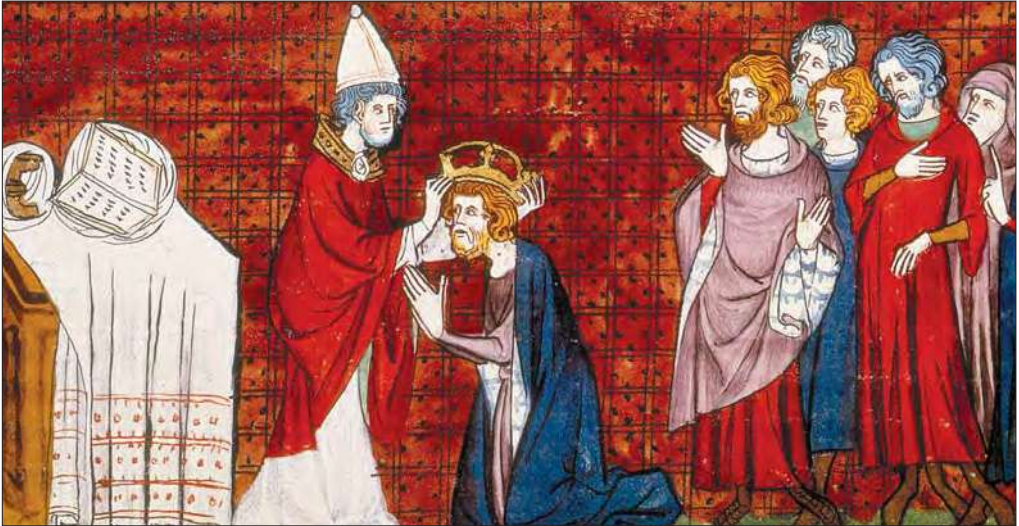
Працюючи з текстом і картою (с. 22), установіть основні напрямки походів Карла Великого. Порівняйте територію Франкського королівства Хлодвіга та імперії Карла Великого. На основі цих джерел доведіть, що Карл дійсно створив імперію.

Майже все своє життя Карл провів у війнах. На чолі війська він здійснив десятки походів і зажив слави непереможного полководця. Прагнучи об'єднати під своєю владою всі германські племена, король понад 30 років намагався підкорити волелюбних язичників-саксів, які жили на півночі сучасної Німеччини. Лише під кінець життя Карл домігся принаймні їх зовнішньої покірності.

У результаті багаторічних завоювань королівство Карла Великого займало більшу частину Західної Європи. У 800 р., у соборі Святого Петра в Римі, римський папа поклав на голову Карла імператорську корону. Так у Європі знову постала імперія — Франкська.

Опишіть, як відбувалася процедура коронування. Які деталі вам здаються важливими? Чому?

Коронація Карла (середньовічний малюнок IX ст.)

Після проголошення імперії Карл воював не так часто, як раніше, проте досить енергійно займався її облаштуванням. Він прагнув створити єдине ціле з абсолютно різних земель, завойованих колись його предками й ним самим. Але навіть для Карла Великого це завдання виявилось надзвичайно складним.

- Країна франків на початку правління Хлодвіга (481–511 рр.)
- Завоювання Хлодвіга
- Завоювання франкських королів у VI–VIII ст.
- Завоювання Карла Великого (768–814 рр.)
- Землі, залежні від Франкської імперії за Карла Великого
- Території, населення яких сплачувало данину франкам
- Походи Карла Великого із зазначенням років
- Місця і роки битв
- Кордони імперії Карла Великого
- Територія, що її франкські королі дарували папам римським

За Карла Великого у Франкській державі зростала кількість освічених людей, адже він дбав про розвиток освіти. У цей час були написані перші підручники з граматики, що ними користувалися протягом усього Середньовіччя. Завдяки зусиллям учених і переписувачів книг, латинську мову не було забуто, саме її використовували в усіх навчальних закладах Середньовіччя. Видавалися закони, які стали основою середньовічного права. При дворі Карла створювалися численні хроніки, які відтворювали історичні події того часу. Недарма цей період піднесення культури у Франкській державі назвали «Каролінгським відродженням».

3 Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав середньовічної Європи

Чому на карті Європи з'явилися нові держави? Знайдіть на карті «Франкське королівство...» (с. 22) нові держави, назвіть їх столиці. Як ілюстрація відображає розкол Франкської імперії?

Після смерті Карла Великого між його нащадками розгорнулись міжусобні війни¹ за престол. У 843 р. у Вердені онуки Карла Великого уклали договір про розподіл імперії. Відповідно до умов **Верденського договору**, найстаршому — Лотарю — дістався почесний імператорський титул, Північна Італія та вузька смуга європейської території уздовж річки Рейн — майбутня Лотарингія. Його середній брат заволодів Східнофранкським королівством, що його пізніше назвали Німеччиною. Наймолодшому відійшло Західнофранкське королівство, тобто майже вся територія майбутньої Франції.

Якщо в Західнофранкському королівстві переважали романські мови, з яких пізніше утворилася французька, то у Східнофранкському королівстві — германські діалекти. Щодо володінь Лотаря, то там проживало змішане романо-германське населення.

Розподіл
Франкської імперії
(середньовічна
мініатюра)

¹ Міжусобні війни — війни за владу, які відбуваються всередині держави, певної групи людей тощо.

Отже, Верденський договір став початком формування трьох західноєвропейських держав: Франції, Німеччини та Італії — і, відповідно, французького, німецького та італійського народів.

1. У якому році Карл Великий став імператором?
  2. Якими були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Карла Великого?
  3. Що засвідчив Верденський договір?
- ←
4. Що спільного було в політиці Хлодвіга та Карла Великого?
  5. Назвіть причини розпаду імперії Карла Великого.

1. Знайдіть карту сучасної Європи. Які держави нині знаходяться на території Франкської імперії?
2. Оберіть одного з діячів цього періоду: Хлодвіга або Карла Великого — й усно охарактеризуйте його за планом:
  - 1) риси характеру історичного діяча;
  - 2) найважливіші напрями діяльності;
  - 3) внесок в історію;
  - 4) ваше ставлення до цього діяча.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQvC>

§5. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

1

Як утворилася Візантійська імперія

Обговоріть у класі, що ви вже знаєте про Візантію. Коротко запишіть цю інформацію на дошці. Порівняйте свої знання на початку й наприкінці вивчення цієї частини параграфа.

Знаємо	Дізналися

Східна Римська імперія, яка утворилась у IV ст., зуміла захистити свої кордони і встояла перед натиском варварів. В епоху Середньовіччя вона мала назву Римська (Ромейська) імперія. І жителі себе гордо іменували *римлянами* (ромеями), хоч і розмовляли здебільшого грецькою. До речі, слов'яни їх часто називали греками, як і християнську релігію, завезену з Візантії, — грецькою. А Візантією цю державу почали називати лише в XV ст.: від імені колишньої грецької колонії Візантій, на місці якої було побудовано **Константинополь**.

Константинополь — із грецької — «місто Константина», назване на честь імператора-християнина Константина Великого, столиця Східної Римської імперії.

Кілька століть поспіль Константинополь був найбільшим містом у Європі, уособленням величі та процвітання, не дарма сучасники називали його «другий Рим», або «око і центр Землі», а жителі Русі-України — Царгород.

Від початку Візантія була державою, де проживало багато народів. Тут були греки й італійці, слов'яни й германці, тюрки, сирійці й араби, і кожен із цих народів зробив свій внесок у візантійську історію.

Уся повнота влади в державі належала **василевсу**.

У Візантії не було чіткого закону про наслідування престолу, тож можливість стати імператором мала кожна вільна людина.

Візантійська мозаїка із зображенням Константина Великого в соборі Святої Софії в Константинополі

Василéвс — імператор Візантії, командував військом, видавав закони, призначав чиновників. Уважався покровителем церкви.

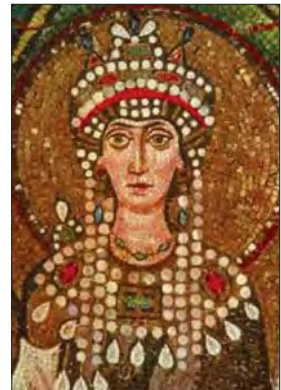
2 Чим відомий Юстиніан

На основі тексту і карти (с. 16) поясніть, чому правління Юстиніана назвали «золотим віком» Візантії.

Вершини своєї слави та могутності Візантія досягла за правління імператора **Юстиніана I (527–565)**. Людина незнатного походження, він зумів досягти престолу завдяки своєму родичу — імператору.

За рідкісну працездатність Юстиніана прозвали «імператором, який ніколи не спить». Талановитий та енергійний політик, Юстиніан вдало добирав собі помічників. Дружиною імператора стала розумна і владна акторка Феодора.

Мозаїчні портрети Юстиніана та Феодори (базиліка Сан-Вітале, Равенна, Італія, середина VI ст.)

Ще на початку правління Юстиніан придушив могутнє народне повстання, спричинене зростанням податків і свавіллям імператорських чиновників. Воно увійшло в історію під назвою «*Ніка*», що з грецької означає «перемога», — таким було гасло повсталих. Надалі імператор провів реформи та зміцнив внутрішнє становище держави. Він обмежив права великих землевласників, заборонивши знаті захоплювати селянські землі.

За наказом імператора кращі візантійські юристи упорядкували збірник законів, що дістав назву «Кодекс Юстиніана». Відтоді на всій території Візантії діяли єдині закони та єдина судова система.

Юстиніан зробив спробу відновити Римську імперію в колишніх межах і приєднав до своїх володінь Італію, Північну Африку, частину Піренейського півострова. Для зміцнення кордонів імперії було збудовано безперервну лінію фортець. Однак величезна держава, створена силою зброї, була неміцною.

3 Візантія в IX–XV ст. Розквіт Візантії за македонської династії і династії Комнінів

Визначте основні періоди розвитку Візантії в IX–XV ст.

Після смерті Юстиніана Візантія поступово втратила більшість своїх володінь. У наступні століття вона боролася зі слов'янами та арабами, в XI ст. турки-сельджуки¹ розгромили ромейську армію, взяли в полон імператора і захопили майже всю Малу Азію.

У IX–XII ст., у період правління найбільш могутніх імператорів *македонської династії і династії Комнінів*, Візантія знову досягала процвітання, оживали міста, розвивалося сільське господарство.

Що вразило мандрівника у візантійській торгівлі? Використовуючи текст документа й зображення (с. 27), дайте назву малюнку та поясніть її.

ІЗ ЗАПИСОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МАНДРІВНИКА ПРО КОНСТАНТИНОПОЛЬ (XII СТ.)

Половина міста оточена морем, а половина — сушею. Сюди приїзджать купці з Месопотамії, Персії, усіх царств землі Єгипетської, Палестини, Русі, Угорщини, Іспанії... Цьому гомінкому місту немає рівних, за винятком Багдада. Вражає собор Святої Софії. У жодному храмі світу не знайти стільки багатств, скільки тут... Біля стін палацу є місце розваги царя — іподром².

¹ *Турки-сельджуки* — загальна назва тюркських племен, об'єднаних у X ст. Сельджуком — засновником однойменної династії.

² *Іподром* — місце, де відбувалось випробування коней та проводилися кінно-спортивні змагання.

З усієї грецької землі привозять сюди товари. Башти наповнюються золотом, шовковими й пурпурними тканинами... Кажуть, що прибутки цього міста від винаймання крамниць і ринків та мита з торговців досягають щоденно 20 тисяч золотих монет. Ця країна така велика і багата усілякими плодами, а також хлібом, м'ясом і вином, що жодна інша не зрівняється з нею.

Константинополь (сучасна історична реконструкція)

Проте попереду на Візантію чекали важкі випробування. У XIII ст., після багатомісячної облоги, Константинополь було захоплено *рицарями-хрестоносцями*¹. Унаслідок цього на місці колишньої величезної імперії утворилося кілька невеликих держав.

Хоча в середині XIII ст. Візантійську імперію було відроджено, але це вже була інша країна. Від потужної імперії, могутність якої була підірвана тривалими війнами, залишилася невелика територія, що тільки назвою нагадувала про колишню велич. У 1453 р. турки-османи під керівництвом Мехмеда II Завойовника заволоділи Константинополем. Візантійська імперія загинула.

Захоплений Константинополь переможці перейменували на Стамбул. На місці Візантійської утворилась Османська імперія. А загибель Візантії деякі історики вважають кінцем Середньовіччя.

¹ Детальніше про походи рицарів-хрестоносців ви дізнаєтесь у розділі «Середньовічний світ Західної Європи».

4 Чим уславилася культура Візантії

Складіть розгорнутий план пункту. Використовуючи його, обговоріть з однокласниками/однокласницями культурні досягнення Візантії.

Культура Візантії, що має світове значення, виникла внаслідок унікального злиття кількох традицій — античної, християнської та країн Сходу. Це поєднання різних цивілізацій і зумовило її неповторність.

У Візантії поважали освічених людей. Школи існували в містах, при церквах і монастирях. Не тільки знать, а й пересічні містяни прагнули дати своїм дітям освіту, адже писемна людина завжди могла заробити собі на життя переписуванням документів чи складанням скарг і прохань. В освічених людях був зацікавлений імператор, якому для керування величезною державою потрібні були грамотні чиновники.

Візантійські автори прагнули створювати свої праці за зразком давньоримських істориків, наприклад восьмитомна «Історії війн Юстиніана з персами, вандалами і готами» *Прокція Кесарійського*.

Візантійські вчені створювали праці з географії, астрономії, математики. *Лев Математик* уперше застосував літери для позначення арифметичних дій.

Цей учений прославився й винайденням світлового телеграфу для передавання повідомлень на великі відстані.

Особливою гордістю ромеїв був «грецький вогонь». Завдяки знанням із хімії візантійські вчені створили запальну суміш, що горіла навіть на воді, знищуючи ворожі судна. Склад і виробництво «грецького вогню» візантійці тримали в таємниці.

У який спосіб візантійці використовували нову зброю? Чому її застосування було небезпечним для супротивника?

Використання «грецького вогню» в морському бою (ілюстрація із середньовічного манускрипту)

Розвивались у Візантії також архітектура й живопис. Площі та вулиці Константинополя прикрашали античні статуї героїв і язичницьких богів. Тут височіли чудові палаци імператора та знаті, громадські будівлі.

Опишіть споруди, зображені на середньовічному малюнку. Припустіть, яке враження справляв Константинополь на сучасників.

Константинополь (середньовічне зображення)

Особливо багато будівель було зведено за Юстиніана I. Саме він наказав спорудити найбільший на той час храм християнського світу — собор Святої Софії Премудрості Божої.

Назвіть види мистецтва Візантії, представлені на ілюстраціях (с. 29–30). Яку інформацію про спосіб життя візантійців можна отримати з наведених візуальних джерел?

Собор Святої Софії в Константинополі
(реконструкція)

Жінка з глеком (мозаїка Великого імператорського палацу в Константинополі)

Заставка рукописного
Евангелія

Тріумф Юстиніана.
Слонова кістка (VI ст.)

Середньовічна кам'я¹
із зображенням імпера-
тора Константина

Загалом візантійська культура мала значний вплив на країни Європи. Візантія пережила Західну Римську імперію на ціле тисячоліття. Недарма історики часто називають її «мостом» між Стародавнім світом та Середньовіччям.

1. Як називали себе візантійці? Чому?
2. Чому VI ст. вважається «часом Юстиніана»?
3. Яких успіхів досягли візантійські вчені та митці?

4. Поміркуйте, за які досягнення Юстиніана назвали Великим.
5. Поясніть, чому територія Візантії постійно змінювалася.
6. Доведіть, що Константинополь був одним із найбагатших і найкрасивіших міст тогочасного світу.

1. Які сторінки історії Русі-України, пов'язані з Візантією, вам відомі?
2. Що символізував собор Святої Софії Премудрості Божої? Чому його називають нерукотворним дивом? За можливості підготуйте віртуальну екскурсію знаменитим собором.

«Історична
мозаїка»

<http://bit.do/ffQvN>

¹ Кам'я — ювелірна прикраса у вигляді випуклих зображень, зроблених на дорогоцінних каменях чи на морських мушлях.

§6. АРАБСЬКИЙ СВІТ

1 Як впливали природно-географічні умови Аравії на життя населення

Як природні умови Аравійського півострова впливали на спосіб життя його населення?

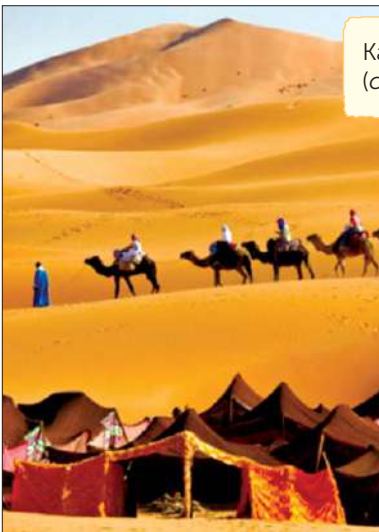
Переважає частина Аравійського півострова, за винятком вузької смуги вздовж узбережжя, — це пустелі й сухі степи. Тому численні племена арабів, які здавна жили тут, займалися здебільшого скотарством — розводили коней, верблюдів, овець. У давнину арабів-кочовиків називали *бе-дуїнами*, що означає «степовики». Вірним другом кочовика був верблюд — «корабель пустелі». Адже він міг переносити вантаж у 250 кг, долати відстань до 160 км за день. І це за +40 °С і 8 днів без води! Молоко верблюдів замінювало арабам воду в пустелі, м'ясо йшло в їжу, а з вовни робили одяг.

Осілі племена арабів жили в невеликих оазисах. На родючих землях урожай збирали 2–3 рази на рік. Маючи воду, вони вирощували пшеницю, ячмінь, бавовну, дині, фінікові пальми, створювали чудові сади та виноградники.

Араби були також знаними купцями, адже через Аравію проходив важливий торговий шлях, що з'єднував Візантію зі Східною Африкою та Індією. На цьому шляху ще за давнини виникли міста, де перепочивали купецькі каравани. Найбільшими з арабських міст вважалися *Мékка* і *Ясріб*.

Використовуючи текст, ілюстрації, опишіть життя арабів у Середні віки.

Караван у пустелі
(сучасне фото)

Бесіда на
околиці аула
(середньовічний
малюнок)

Араби здебільшого були язичниками. Вони поклонялися Сонцю, Місяцю й зорям, вірили в добрих і поганих духів. Головною язичницькою святинею була *Кааба* (від арабського — «куб»). До неї сходилися прощани з усієї пустелі. Вони молились біля вмурованого в Каабу Чорного Каменю¹. За легендою, він був спочатку білим, але через гріхи людей почорнів. Раз на рік усі війни та чвари припинялися, щоб будь-хто міг прийти до Кааби й помолитися. Цю кубічну споруду і в наш час можна побачити в Мецці.

Роздивіться ілюстрації. Якою бачила Каабу середньовічна людина і бачить сучасна?

Мекка — матір міст
(середньовічний арабський малюнок)

Кааба (сучасне фото)

2 Як виник іслам

Розкажіть, як Мухаммад став пророком.

Людиною, якій судилося створити нову світову релігію, став *Мухаммад* (роки життя близько 570–632).

Він народився у знатній родині, але його батьки рано померли, хлопчик став погоничем верблюдів і разом з торговими караванами ходив у далекі краї. Під час подорожей Мухаммад ознайомився з релігійними вченнями християн та іудеїв. Він багато міркував про Бога й не раз вирушав на поклоніння до Кааби.

Мухаммад одружився з багатою вдовою Хадіджою, яка перша повірила в його особливий дар — дар пророцтва. Через деякий час на Мухаммада зійшло божественне одкровення. Він повідомив, що йому з'явився архан-

¹ Багато хто вважає, що це небесне тіло, імовірно, метеорит або, можливо, вулканічне каміння. Достеменно правда невідома.

гел Джебраїл (Гавриїл)¹ і сповістив про те, що він обраний єдиним Богом — Аллахом — бути його пророком (посланцем). Архангел допоміг йому прочитати Небесну Книгу, незважаючи на те, що пророк був неписьменним. Тоді Мухаммад звернувся до одноплемінників із проповідями.

Людей, які повірили в Аллаха, стали іменувати мусульманами, що означає «ті, які доручили себе Богу», а релігія Мухаммада дістала назву **іслам**.

Іслам також називають *мусульманством*. Мусульмани становлять переважну більшість населення багатьох країн Азії, Африки.

Кожну главу Корану арабською називають «сурю» — «одкровенням», або «зібранням кількох одкровень». Усього їх є 114.

Ісла́м (з арабської — «покірність», «підкорення») — одна із трьох світових релігій, яка сповідує віру в єдиного Бога — Аллаха. Виник у **VII ст.**

Кора́н — головна священна книга мусульман, запис проповідей, виголошених пророком Мухаммадом головним чином у Мецці та Медині (610–632).

Назвіть основні заповіді мусульман. Чи нагадують вони християнські? Чому?

КОРАН ПРО ОСНОВНІ ОBOB'ЯЗКИ МУСУЛЬМАН

- Вірити, що існує лише один Бог — Аллах, а Мухаммад — його Пророк.
- Молитися п'ять разів на день.
- Додержувати головного посту протягом місяця всім, крім хворих і малих дітей, від світанку до заходу сонця.
- Витрачати п'яту частину прибутку чи здобичі на милостиню для допомоги бідним і сиротам, аби звільнитися від гріхів.
- Здійснити один раз у житті паломництво у святі місця — Мекку і Медину.

Сторінка Корану

Проповіді Мухаммада викликали невдоволення у племінних вождів і торговців, які були ревними язичниками. Тому в **622 р.** Мухаммад і його послідовники, рятуючи своє життя, були змушені тікати з Мекки в місто Ясріб. Переселення Мухаммада з Мекки започаткувало мусульманське літочислення, а місто Ясріб стало називатися Медіною, тобто «містом пророка». Через кілька років Мухаммад завоював Мекку, він очистив Каабу від язичницьких ідолів і проголосив її головним святилищем ісламу.

¹ Один із багатьох образів, що пов'язують іслам і християнство.

Перемога мусульман в Аравії зумовила виникнення єдиної ісламської держави на чолі з Мухаммадом, який об'єднав у своїх руках релігійну (духовну) і світську (державну) владу. Але в 632 р. пророк раптом занедужав і помер.

3 Як відбувався розквіт і занепад перших халіфатів

За допомогою карти (с. 35) установіть основні напрямки завоювань арабів у VII–IX ст. Які території і держави увійшли до Арабського халіфату за династій Омейядів і Аббасидів? Поміркуйте, чому арабам вдалося так швидко завоювати країни Європи та Сходу.

Після смерті Мухаммада на чолі ісламської держави стали його найближчі соратники — *халіфи*. Халіфу належала вся повнота влади: релігійної, політичної, адміністративної, він також був головнокомандувачем і верховним суддею. Важливу роль в халіфаті відігравав візир, який мав найрізноманітніші посади: міністр, очільник військового, фінансового відомств, хранитель печатки халіфа тощо. Головною силою арабського війська була кіннота. Кожного бедуїна з дитинства привчали володіти зброєю, їздити верхи, бути невтомним у поході й невибагливим у їжі, мужньо переносити тягар походів.

До середини VIII ст. внаслідок завоювань сформувалася величезна мусульманська держава — **Арабський халіфат**, територія якого простягалась від Атлантичного океану до річки Інд.

Араби заволоділи священним містом християн та іудеїв — Єрусалимом, захопили Сирію, Палестину, Межиріччя, Єгипет, майже всю Іспанію. Лише франки на чолі з Карлом Мартеллом у 732 р. біля міста *Пуатьє* зуміли зупинити арабів.

Халіфат — держава, очолювана халіфом. Перші Арабські халіфати за династій:
Омейядів (VII–VIII ст.), столиця — Дамаск,
Аббасидів (VIII–XIII ст.), столиця — Багдад.

Опишіть озброєння арабського війська. Як сучасні історики-реконструктори підкреслюють його міць?

Арабське військо
(сучасні історичні
реконструкції)

У VIII–IX ст. перші Арабські халіфати досягли піку своєї могутності. Саме тоді відбувався розквіт сільського господарства, ремесел і торгівлі, що позитивно вплинуло на арабське повсякдення. Багаті люди оздоблювали помешкання вишуканими речами: тонким посудом, яскравими тканинами й килимами.

Більшість населення перших халіфатів становили підкорені народи, які прийняли іслам. Керувати великою державою було складно, до того ж її розхитували повстання й заколоти. Тому до X ст. халіфат позбувся більшості володінь. На місці величезної держави виникло багато мусульманських країн, де розмовляли арабською. Але іслам поширювався і далі: у країни Азії, Африки, Європи його несли не тільки воїни, а й купці та мореплавці.

У XIII ст. під тиском нових завойовників — монголів — ослаблений внутрішніми чварами Арабський халіфат припинив своє існування.

4 Як розвивались знання та культура арабського світу

Читаючи текст, випишуйте ключові слова з кожного абзацу. Спираючись на них, визначте основні напрями розвитку арабської культури та її визначні досягнення.

До складу перших халіфатів увійшли країни з давніми культурними традиціями, які були засвоєні арабами. Це дало їм змогу створити власну унікальну культуру, велику роль у становленні та розвитку якої відігравав іслам. Арабська мова стала не тільки загальною для населення підкорених країн, але й мовою науки і культури.

Уміння читати, писати, а також знання арифметики вважалися необхідними для розуміння й засвоєння Корану. За наказом халіфів створювалися *медресé* — релігійні школи, де підлітки та дорослі мали змогу продовжити освіту.

При дворі халіфа, у Багдаді, виник Будинок мудрості — своєрідна академія наук, що мала велику бібліотеку. Арабські перекладачі зробили зрозумілими для всіх освічених мусульман праці Платона, Арістотеля й Архімеда. Саме тут було створено й видатну пам'ятку літератури — зібрання казок «Тисяча й одна ніч».

Арабські мандрівники і купці залишили нам карти та описи земель — від Іспанії аж до Індії. Вони створили алгебру й дали цій науці свою назву «ал-джебр». А ще арабські вчені запозичили в Індії цифри, які ми зараз іменуємо арабськими. Далеко за межами мусульманського світу шанували *Аль-Біруні* — ученого-енциклопедиста із Середньої Азії. Він був географом, істориком, астрономом і залишив багато цінних творів. Аль-Біруні висловив геніальне припущення, що Сонце є центром Всесвіту, а Земля рухається довкола нього.

Використайте ілюстрації, щоб розширити своє уявлення про культуру Арабських халіфатів. На основі ілюстрацій (1, 2) розкажіть, як було організовано навчання й астрономічні дослідження. Поясніть задуми авторів пам'ятників (3, 4), установлених визначним діячам науки і культури арабського світу.

1 Середньовічна школа (копія з мініатюри XV ст.)

2 Арабські астрономи (середньовічний малюнок)

3 Пам'ятник Аль-Біруні в Тегерані (Іран)

4 Пам'ятник поету Рудакі в Душанбе (Таджикистан)

У кожному мусульманському поселенні будувалася *мечеть* — місце для молитви та богослужіння. До мечеті прибудовували мінарет — вежу, з якої правовірних закликали до молитви. Мечеть відіграла в житті мусульман велику роль. Тут не тільки молилися, а й навчалися, чинили суд, обговорювали важливі питання. У мечетях зберігалися книжки та пожертви для бідних.

Закони мусульманської релігії забороняють уклонятися зображенням людей і тварин. Тому на тогочасних будівлях, у книжках, на килимах — переважно візерунки й орнаменти, складені з арабських букв, поєднаних у слова: цитати з Корану чи висловлювання пророка Мухаммада. Значного поширення в халіфаті набула каліграфія¹. Культура Арабського халіфату поєднала досягнення різних країн і народів та розвинула їх на основі ісламу.

Мухаммад є посланцем Бога (середньовічна каліграфія)

Про який рівень розвитку культури свідчать наведені ілюстрації? Назвіть види мистецтв, розвинені в халіфатах.

Мечеть Купол Скелі
(Єрусалим, VII ст., сучасне фото)

Будівництво мечеті
(мініатюра XV ст.)

1. Коли починається ісламське літочислення?
2. Хто і коли створив іслам?
3. Якими є основні положення ісламу?
4. Чим можна пояснити військові успіхи арабів?

5. Поміркуйте, які риси характеру дали змогу Мухаммаду створити нову релігію — іслам, а які — стати державним діячем.
6. Назвіть спільні риси християнської і мусульманської культури.

Використовуючи ілюстративний матеріал параграфа, опишіть повсякденне життя та світосприйняття населення Арабського халіфату.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/fFQv3>

¹ Каліграфія — мистецтво красивого й чіткого письма.

Україна — це Європа

Русь-Україна мала тісні зв'язки із Західною Європою, країнами Сходу, Візантією та Скандинавією. Прийняття християнства зумовило її швидке входження в загальноєвропейську спільноту. І в європейських, і в арабських джерелах згадується, що князі Русі-України пов'язані шлюбами з правлячими династіями Європи, а воїни беруть участь у європейських битвах. Недарма сучасні історики порівнюють роль Русі-України в Східній Європі з Франкською імперією в Західній.

Створені при європейських храмах *скрипторії* — майстерні для переписування книг — набули поширення і на Русі та зберегли для нас пам'ять про матеріальний і духовний світ предків сучасних українців.

Княгиня Ольга в Константинополі з Константином Багрянородним
(Радзивілівський літопис, XV ст.).

§7. ПРАКТИЧНА РОБОТА. СПІЛЬНІ РИСИ РАННЬОСЕРЕДНЬО- ВІЧНИХ МОНАРХІЙ

Порівняйте (знайдіть спільне/відмінне) монархії раннього Середньовіччя. Результати відобразіть діаграмою Венна.

*Діаграма Венна*¹ — графічне зображення, за допомогою якого можна упорядкувати множинні факти у різних галузях знань, зокрема з історії. Діаграма будується у вигляді кіл, які частково перетинаються. У спільному секторі кіл записують спільні риси чи ознаки порівнюваних об'єктів, у колах — відмінні.

Складаючи діаграму, використовуйте ключові слова та ілюстрації (с. 40). Для цього:

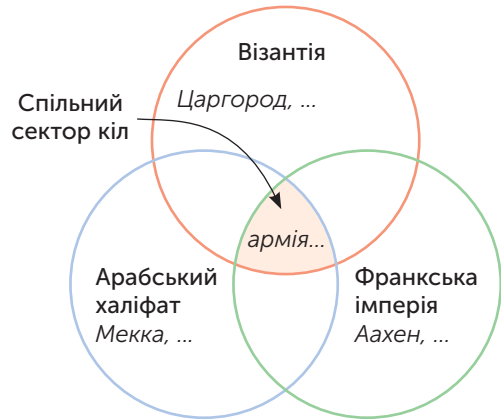
1. Запишіть слова, притаманні окремій державі, у відповідне коло / частину кола.
2. Запишіть слова, спільні для всіх держав, у спільну частину діаграми.
3. Пригадайте пам'ятники та історичний регіон (с. 40). У відповідне коло / частину кола поставте порядковий номер ілюстрації.

Результати роботи представте класові. Порівняйте різні думки.

¹ Джон Венн (1834–1923) — священник, математик, філософ, автор діаграми, якою й до сьогодні користуються вчені, політики, журналісти тощо.

Ключові слова
 Карл Великий, війни, мечеть, кодекс, Аахен, монархія, Юстиніан, іслам, сакси, розвиток освіти, Мухаммад, імператор, ромеї, Царгород, розпад держави, Коран, василевс, Верденський договір, Мекка, армія.

Готуємося до уроку
 узагальнення

<http://bit.do/ffQwa>

Розділ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ Західної Європи

§8. ЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ. РУХ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ

1 У чому полягав зв'язок людини і природи в Середні віки

Розгляньте інфографіку.

- 1) Визначте, як різні природні чинники впливали на людей у Середньовіччі. Схарактеризуйте детально вплив кожного з них на різні сфери життя людини.
- 2) Визначте, як діяльність людини у Середні віки впливала на природне середовище, і подумайте, до яких наслідків це може призвести у майбутньому.

Як на мініатюрах із середньовічного календаря — «Розкішного часослову герцога Беррійського» (XV ст.) — зображено взаємодію людини та природи?

Брати Лімбурги. Сільськогосподарські роботи (лютий, липень, жовтень)

Взаємодія людини і природи, фантастичні істоти та уявлення людини про світ ставали частиною середньовічного життя, фольклору і традицій. Адже людина у Середньовіччі була набагато ближча до природи, ніж ми зараз. Проте помилково було б вважати, що відносини людини і природи були гармонійними. Природа часто змушувала людину відчувати свою слабкість. А людина бездумно нищила природу — і негативно позначалося на довкіллі.

Гармонійнішими були відносини між людиною та природою на Сході. Це значною мірою пояснювалося світоглядом населення, яке під впливом східних релігій вважало людину частиною природи й намагалося зберігати довкілля, не завдаючи їй шкоди.

2

Чому і як відбувався рух населення у Середньовіччі

Поясніть на прикладах, чому різні верстви середньовічного населення перебували в постійному русі.

Крім Великого переселення народів, в епоху Середніх віків відбувалися й інші міграції, що пройшли трьома потужними хвилями. До XV ст. європейські народи в основному розселилися на тих територіях, де вони живуть і донині.

- 1) Назвіть три хвилі масових міграцій населення і пригадайте, до якого періоду Середньовіччя вони належать.
- 2) Хто брав участь у походах? Чому разом із воїнами в дорогу вирушало й мирне населення? Які транспортні засоби використовували?

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Велике переселення народів (IV–VII ст.)

Розселення території Європи слов'ян, арабів, угрів, вікінгів (V–X ст.)

Монгольська навала (XIII ст.)

Монголи у поході (сучасна реконструкція)

Отон Івекович, хорватський художник кінця XIX — початку XX ст. Прибуття хорватів на Адріатику

Нові дослідження істориків довели, що рух середньовічного населення був доволі активним. Попри тривалість і небезпеку тодішніх подорожей, постійно пересувалися королі зі своїм почетом, рицарі і монахи-проповідники, школярі і студенти у прагненні відвідати найкращі школи, а згодом — університети, селяни, ремісники і купці у пошуках нових земель і кращих ринків.

Важливими причинами для пересування ставали й трагедії Середньовіччя: епідемії, голод та війни. Тікаючи від лихоліть, середньовічний люд освоював нові території та шляхи, здобував інші професії й створював свою культуру і традиції.

На освоєних землях поставали нові міста й села. Великі землевласники — королі, князі, герцоги, графи — були зацікавлені, аби їхні землі не стояли пустою, а давали врожаї, отже, приносили прибуток. Тому поселенцям часто надавали різні пільги, наприклад, на тривалий час їх звільняли від сплати податей. Так розвивалася **внутрішня колонізація** в Європі. Якщо нові поселення виникали за межами певної країни, то йшлося про **зовнішню колонізацію**.

Проте освоєння територій не завжди відбувалося мирно. Протягом усього Середньовіччя нові землі захоплювали й збройним шляхом. У такому випадку історики говорять про **воєнну колонізацію**. Яскравим прикладом воєнної колонізації є Хрестові походи.

Розгляньте ілюстрації (с. 44–45) та поясніть:

- 1) які засоби пересування застосовували мандрівники;
- 2) чому мандрівники ставали об'єктами нападів.

Мандрівники-пілігрими (середньовічні мініатюри)

Середньовічний корабель
(сучасна історична реконструкція)

Напад на мандрівних купців
(середньовічний барельєф)

1. Як у Середньовіччі створювали штучний ландшафт?
2. Хто брав участь у міграційних процесах?
3. Що таке внутрішня і зовнішня колонізація?

4. Уявіть себе журналістом і сформулюйте кілька запитань до середньовічних мандрівників. Попередньо визначте, до якої групи населення ви звертаєтесь.
5. Як ви вважаєте, чому з часом кількість міграцій населення збільшувалась?
6. Як ви вважаєте, чи була середньовічна людина більш залежною від природи, ніж сучасна? Доведіть.

Визначте позитивні та негативні чинники, що впливали на життя людини в Середньовіччі, і занесіть їх до таблиці. Поясніть свою думку.

Позитивні чинники	Негативні чинники

§9. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1

Яке суспільство називають феодалним

Установіть і випишіть причини утворення станів середньовічного суспільства.

Нові європейські держави, що сформувалися після Великого переселення народів, зазвичай воювали між собою. Тому правителі були зацікавлені в постійному війську, що складалося з людей, для яких військова справа ставала професією. Аби створити регулярну армію, королі за виконання людиною військової чи іншої служби надавали

їй наділ землі разом із селянами, які на ній жили та працювали. Спочатку такі володіння були тимчасовими, лише на період несення служби, але поступово перетворювалися на спадкові. Наділ став називатися **феодом**, а його власник — **феодалом**, або **сеньйором**.

Церква та монастирі теж ставали феодалами. Поступово із землевласників формувалася панівна частина суспільства.

Так протягом раннього Середньовіччя поставало нове феодальне суспільство, яке розділилося на три окремі верстви населення — **стани**.

Середньовічні богослови, намагаючись обґрунтувати новий устрій, стверджували, що суспільство розділено на три стани Богом, який визначив місце кожної людини в одному з них.

Використовуючи документ, визначте, на які стани поділялося середньовічне суспільство. Як у документі пояснюється необхідність трьох станів?

Фео́д — спадкове земельне володіння, яке надавалося людині за несення військової або придворної служби.

Феодалі́зм — суспільний устрій Середньовіччя, що базується на власності феодалів на землю та працю селян і зумовлює особливі феодальні відносини між різними верствами населення.

Суспільні стани — великі групи людей, об'єднані своїм майновим становищем, правами і обов'язками.

ЕПИСКОП АДАЛЬБЕРОН ЛАНСЬКИЙ (ХІ СТ.) ПРО ТРИ СТАНИ

Так дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, другі воюють, треті працюють. Один стан — воїни, покровителі церкви й захисники народу, всіх без винятку, і сильних, і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони увесь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Три... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються одній з них, створюють умови для праці двох інших; у свою чергу, кожна частина піклується про ціле.

Священник, рицар, простолудин (французька книжкова ілюстрація XIII ст.)

Більшість істориків вважає, що феодальне суспільство в цілому склалося до XI ст.

2

Чим відрізнялись стани феодального суспільства

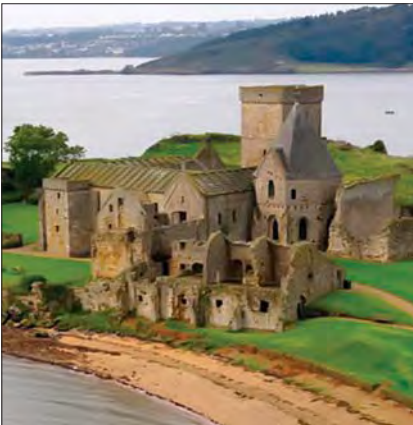
Об'єднайтесь у «трійки». Кожен з учасників групи має прочитати фрагмент тексту, розглянути ілюстрації з характеристикою одного зі станів середньовічного суспільства і відповісти на запитання. Якою була роль цього стану в суспільстві? З кого він складався? Якими були особливості становища цієї суспільної групи?

Після завершення роботи поділіться її результатами зі своєю групою, а потім — із класом.

Духовенство

Усе життя середньовічної людини було пов'язане з церквою. Священники відрізнялися від інших християн — мирян. Вони звільнялися від служби в армії й не підпорядковувалися ніякому суду, крім церковного. Духовенство не платило податків, натомість миряни сплачували *церковну десятину*.

В епоху Середньовіччя духовенство розділилося на біле і чорне. Білими називали священників, які не давали монашеської обітниці й несли службу серед людей — у миру. Чорне духовенство — *монахи* — жили в монастирях. Слово «монах» (чернець) означає «одинак», і вони справді намагались усамітнитися від інших людей. Ченці багато працювали, забезпечуючи себе всім необхідним, невтомно молилися, навчали людей і переписували книги. Великі монастирі на сході Європи називалися *лаврами*, а на заході — *абатствами*.

Руїни абатства XII ст.
у Шотландії (сучасне фото)

Діяння монахів (фреска з капели
Карачоло-дель-Соле, Італія)

Воїни-феодали

В умовах постійних війн важливе місце належало воїнам-феодалам, які могли захистити себе та інших. Володіння землею давало їм багатство, владу та престиж. Серед найбільш вельможних і багатих феодалів був король. Поступово з-поміж феодалів склалися особливі стосунки, які дістали назву *васалітёт*.

Користуючись схемою «Феодална драбина», назвіть пари: *сеньйор* — *васал*.

Церемонія васальної клятви
(середньовічна мініатюра)

Васалітёт — особливі відносини всередині стану феодалів, згідно з якими одні феодалі — *сеньйори* — надавали земельні володіння за службу іншим — *васалам*.
Феодална драбина — послідовне підпорядкування феодалів.

Перш ніж отримати феод, васал визнавав себе «людиною сеньйора» і давав клятву вірності, що ніколи не зрадить свого покровителя. Але й сеньйори мали певні обов'язки, надаючи васалам землю, своє заступництво і захист від ворогів.

Кожен феодал міг одночасно й сам бути васалом, якщо над ним стояв його сеньйор. Цікаво, що й король міг бути васалом, наприклад папи римського і навіть іншого короля.

Водночас у багатьох країнах існував закон: «Васал мого васала — не мій васал». Це означало, що кожен феодал у разі потреби міг розраховувати лише на своїх воїнів. Під час захисту земель від численних завойовників феодалі були зобов'язані приєднатись до сеньйора та привести із собою загін під його командування.

Селянство

Роздивіться ілюстрацію (с. 49) середньовічних художників братів Лімбургів і поясніть, чому, на вашу думку, вона ілюструє статтю про феодалізм в англomовній версії Вікіпедії.

Найчисленнішим станом середньовічного суспільства були селяни. За звичаєм, ще в ранньому Середньовіччі селяни надавали продоволь-

ство та все необхідне тим родичам, які захищали їх під час війни. У неспокійні часи необхідність захисту спонукала селян звертатися до сильного сусіда, наприклад сеньйора чи монастиря. Натомість селяни були змушені визнавати себе залежними, тобто відмовлятися від власності на землю й від особистої свободи на користь свого покровителя. Так поступово виникали залежність і певні обов'язки селян стосовно покровителів. Інколи селяни втрачали свободу через борги, провину або під примусом феодала.

За користування землею, лісами, луками, ріками селяни відбували *феодальні повинності*, тобто виконували примусові обов'язки. Основними з них були панщина й оброк. *Панщиною* називались безоплатні роботи селян у господарстві феодала. Вони обробляли панське поле й будували помешкання, лагодили мости й чистили ставки тощо. Крім того, селяни віддавали феодалу *оброк* — частину продуктів свого господарства: зерно, худобу, птицю, яйця, сало, мед, а також виготовлені ними вироби: полотно, посуд тощо. Отже, власність феодала на землю та працю селян і зумовлені нею відносини стали важливими ознаками феодалізму.

Брати Лімбурги. Березень
(сторінка із середньовічного календаря, XV ст.)

3 Роль християнської церкви у становленні середньовічного суспільства

Як впливала християнська церква на життя середньовічної людини?

Людина, яка присвячувала себе Богу, ставала частиною великої спільноти — духовенства, діяльність якої стосувалась усіх сторін середньовічного життя.

Головним завданням священників було здійснення богослужіння: вони хрестили та сповідали людей, благословляли їх на працю й боротьбу. За традицією храми мали бути постійно відкритими, а вогонь у світильниках — не згасати. Повсякдення не обходилося без церковного дзвона, який був головним часовим орієнтиром, сповіщаючи про початок торгівлі та закриття ринку, про свята й війни, про інші важливі події в житті людей.

На основі схеми поставте кілька запитань, які допоможуть вам зрозуміти, що таке церковна ієрархія.

Церковна ієрархія — чітке підпорядкування нижчих церковних чинів вищим.
Церковна єпархія — церковно-адміністративна одиниця.

На основі ілюстрацій (с. 50–51) прокоментуйте, яку роль у зображених подіях відіграє духовенство. Як на картинах середньовічних художників простежується ставлення суспільства до духовенства?

Сандро Боттічеллі. Святий Августин (близько 1480 р.)

Шлюб монархів (середньовічна мініатюра)

Король Луї IX Святий вирушає у Хрестовий похід (середньовічна мініатюра)

Духовенство втручалось у політичні справи всіх підпорядкованих йому країн, вирішуючи, хто саме з монархів має посісти престол, із ким узяти шлюб, на які території претендувати.

До середини XI ст. християнська церква була єдиною. Проте в **1054 р.** вона розділилася на *католицьку*, на чолі з *папою римським*, і православному, очолювану *патріархами*. Тож протистояння двох церков стало причиною багатьох конфліктів серед віруючих.

1. Що таке феодал і хто такі феодалі?
2. Що таке суспільні стани у Середньовіччі?
3. Яке місце посідала християнська церква в житті середньовічного суспільства? Свою думку поясніть.
4. Як і чому вільні селяни поступово перетворювалися на залежних?
5. Обговоріть, чому ідея трьох станів була популярною і після доби Середньовіччя.
6. Історики пишуть: «В епоху Середньовіччя всі члени суспільства, від короля до селянина, були пов'язані між собою відносинами залежності. Однак міра та способи залежності селян і феодалів були абсолютно різними». Чи погоджуєтеся ви із цим твердженням? Чому? Поясніть свою думку.

Складіть схему «Три стани середньовічного суспільства».

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQwe>

§10. ПРАКТИЧНА РОБОТА. ЖИТТЯ І ТРАДИЦІЇ РИЦАРІВ ТА СЕЛЯН

- I. Оберіть не менше двох завдань з наведених нижче і виконайте їх письмово, працюючи індивідуально.
- II. Визначте до п'яти ключових слів, які об'єднують опрацьовану інформацію.
- III. Презентуйте результати своєї роботи класу, спираючись на ці ключові слова.

Завдання 1

Прочитайте наведені писемні джерела та розгляньте ілюстрації. Сформулюйте не менш ніж 3–5 запитань щодо цієї інформації.

ІЗ ПРАЦІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ В. О. БАЛУХА, В. П. КОЦУРА

Німецьке слово «рицар» (лицар¹) спочатку означало «вершник» і через польську мову ввійшло до української. Так називали вояка — феодала, який ніс військову службу для свого сеньйора, зазвичай кінну. Пізніше, в XI–XII ст., термін «рицар» набув ширшого значення.

Він став синонімом знатності й шляхетності...

Рицар мав боротися за християнську віру, оберігати слабшого, дотримувати слова, бути вірним своєму сеньйору, вміти постояти за себе.

Для того щоб стати рицарем, слід було пройти процедуру посвячення, яка найчастіше здійснювалася на свята: Різдво, Великдень, Вознесіння.

ІЗ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ХХ СТ. І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА

Це відбувалося дуже святочно. Кандидат перебував ніч на молитві, а потім одягався в білий і червоний одяг на знак того, що готовий жертвувати кров за віру. Після богослужіння один зі старших лицарів ударяв його тричі в рам'я зі словами: «Вибиваю тебе на лицаря в ім'я Бога, Св. Михаїла, Св. Георгія»².

Посвята в рицарі (середньовічна мініатюра)

¹ Лицар — відповідно до української традиції таке написання використовується для підкреслення шляхетності людини.

² Це був єдиний у житті рицаря ляпас, на який він мав право не відповідати.

У Франції був звичай, що молодий лицар вскакував на коня, об'їздив довкола подвір'я і списом ударяв манекен...

Завдання 2

Розгляньте ілюстрації. Визначте, що у них спільного, а що відмінного. Поясніть їх сюжети і дайте назву кожній з них. Яка інформація із цих ілюстрацій вже була вам знайома, а про що ви дізналися під час виконання роботи?

Мініатюра з ілюстрованої хроніки (XIV ст.)

Мініатюра з Манеського кодексу (XIV ст.)

Завдання 3

Прочитайте уривки з творів Ліни Костенко і Генрі Райдера Хаггарда. Про які деталі життя рицарства ви дізналися? Що об'єднує ці твори?

З ТВОРУ ЛІНИ КОСТЕНКО «АПОЛОГІЯ ЛИЦАРСТВА»

Там, за віками, за гірким туманом,
де трубить вічність у Роландів ріг,
любов була єдиним талісманом,
а талісман ще звався — оберіг.

Було життя осяяне красою,
любов і честь цінилась над життя.
І що там смерть з великою косою? —
мужчина, лицар, сонячне дитя!

<...>

В монастирях, фортецях і столицях,
з глухих палаців, схожих на тюрму,
якщо він лицар, —
о, якщо він лицар! —
вона троянду кидала йому.

ЗА ІСТОРИЧНИМ РОМАНОМ ГЕНРІ РАЙДЕРА ХАГГАРДА «ПРЕКРАСНА МАРГАРЕТ»

За герольдами¹ в золотому одязі через головний вхід на арену виїхав маркіз Морелла в супроводі почту. Під ним був чудовий вороний кінь, і сам він був у чорних обладунках. На його червоному щиті був герб із зображенням орла з короною, що свідчило про звання, і гордий девіз «Те, що я беру, я знищую». Маркіз зупинив свого коня в центрі арени, підняв його на диби і змусив зробити коло на задніх ногах. Натовп вітав маркіза вигуками.

Знову пролунали труби, і верхи на білому коні, у білому одязі, виїхав високий і суворий сер Пітер Брум. На його щиті був зображений золотий, спрямований донизу сокіл і девіз² «За любов і честь». Він також зробив коло, при цьому підняв свого списа на знак вітання. Цього разу натовп мовчав — рицар був іноземець.

Завдання 4

Ознайомтеся з текстом та ілюстрацією. Уявіть себе прекрасною дамою/рицарем, яких зображено на мініатюрі. Про які подвиги, чесноти ви могли почути/розказати? Намалюйте стрічку, яку б ви подарували/прикріпили до шолома.

Головним завданням рицаря під час бою було утриматися на коні й тупим кінцем списа вибити противника із сідла. Переможці здобували славу й визнання, почесні призи, а також коней і зброю переможених.

Однією із традицій рицарського Середньовіччя був культ «прекрасної дами». Дама серця була для рицаря втіленням кращих людських чеснот: розуму й доброти, краси та грації. Аби завоювати серце коханої, рицарі здійснювали подвиги, складали на її честь вірші та виконували серенади. А на турнірах вояки прикріплювали стрічки своєї обраниці до шолома.

Панна допомагає рицарю вдягти обладунки (мініатюра початку XIV ст.)

¹ Герольд — знавець гербів.

² Девіз — стислий вислів, що пояснював зміст герба.

Проте не варто ідеалізувати рицарів. Пограбування селян і купців, зухвалість щодо інших, войовничість і неосвіченість були так само притаманні рицарям, як і рицарські чесноти. У мирний період феодала часто вдавалися до міжусобних війн. Із виникненням вогнепальної зброї рицарство як військова сила занепало й залишилось аристократичним станом.

У IX–XI ст. постійні війни привели до появи в Європі нового виду оборонних споруд — **зámків**, що були одночасно і фортецями, і помешканнями феодала.

Завдання 5

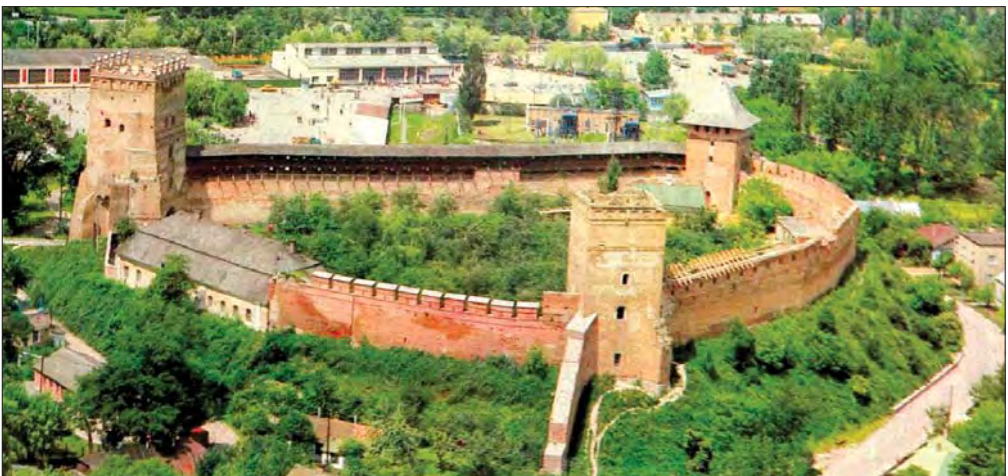
Роздивіться загальний вигляд замків, які збереглися до сьогодні у Німеччині, Польщі та в Україні. Що об'єднує всі ці споруди? Поясніть, чому замки є важливими культурними й історичними пам'ятками людства.

Замок Ельц у Німеччині
(сучасне фото)

Замок Марієнбург у Польщі
(сучасне фото)

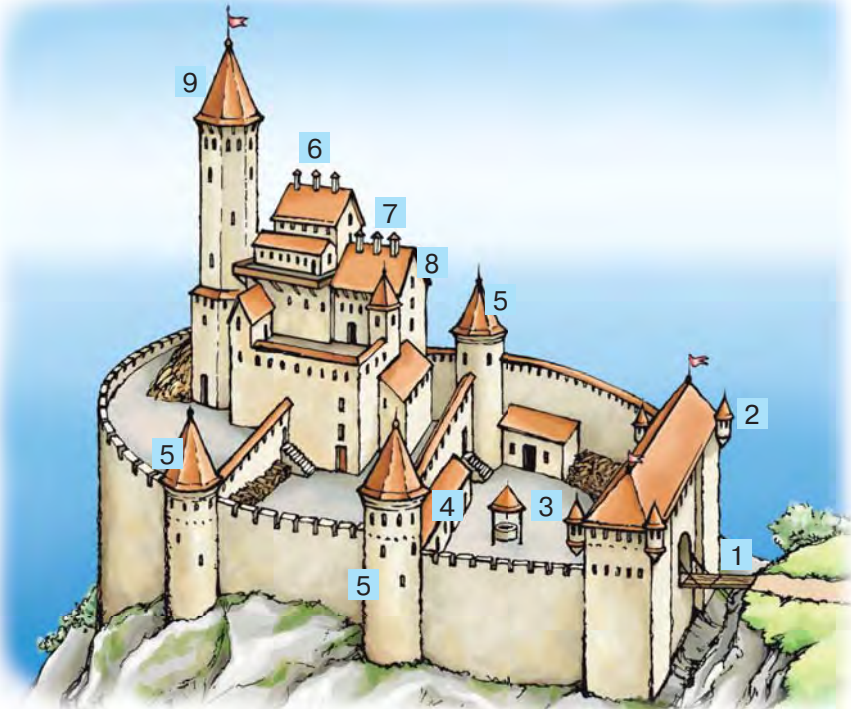

Замок Любарта в Луцьку (сучасне фото)

Завдання 6

На основі тексту й ілюстрації опишіть замок рицаря (або проведіть уявну екскурсію), використовуючи слова: *рів, звідний міст, мури, вежі, донжон, підземелля, підземний хід*.

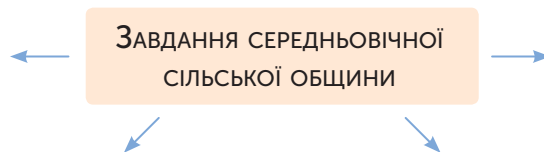

Середньовічний замок

1 — перекидний міст, який на ніч та під час нападу ворога піднімали за допомогою ланцюгів; 2 — надбрамна вежа, з якої варта постійно оглядала місцевість і, помітивши вдалині ворога, сурмила сигнал тривоги: тоді воїни поспішали зайняти свої місця на мурах і вежах; 3 — замковий двір; 4 — господарчі споруди; 5 — башти; 6 — житло феодала; 7 — жіночі помешкання; 8 — капела¹; 9 — головна замкова вежа — донжон, у якій феодал зі своїми воїнами та слугами міг витримати тривалу облогу, навіть якщо інші укріплення було захоплено

Завдання 7

Поєднуючи інформацію з тексту (с. 57) й ілюстрації, заповніть у зошиті схему «Завдання середньовічної сільської общини».

¹ Капела — католицький храм у замку.

Завдання 8

Поєднуючи інформацію з тексту й ілюстрацій, розкажіть про життя середньовічних селян. Поясніть, що таке натуральний характер господарства.

Селянство становило найчисленнішу верству середньовічного суспільства. Господарство селян і феодалів мало *натуральний характер*, тобто все необхідне для життя: від продуктів харчування до ремісничих виробів — виготовлялося на місці, здебільшого для власних потреб. Тільки за металами та сіллю доводилося вирушати аж до місць, де їх виробляли, і там вимінювати на продукти своєї праці. Гроші в селян були рідкістю.

Селянська праця
(середньовічні
зображення)

Селяни одного села становили громаду (общину). Її головним завданням було регулювання земельних відносин. На зібраннях общини селяни вирішували, коли починати жнива, де і що сіяти, навіть коли і скільки риби можна ловити в річці, де косити сіно, де пасти худобу. Громада підтримувала порядок на своїй території, допомагала бідним, опікувалась удовами і сиротами, ремонтувала дороги, будувала церкву й утримувала священника. Усі жителі села повинні були підкорятися рішенням, ухваленим громадою.

У XIV–XV ст. вдосконалювалося землеробство. Поряд із технічними новинками запроваджувалися й нові технології обробки землі. У більшості районів Європи утвердилося *трипільля*. Землю, яку мав у своєму розпорядженні селянин, він ділив на три частини. Перша частина

з осені засівалася озимими культурами. Друга — весною яровими. Третя залишалася незасіяною, тобто перебувала під паром. Наступного року перше поле залишали під пар, друге засівали озимими, а третє — яровими. І так по черзі. Почали застосовувати й органічні добрива. Ці прогресивні зміни дали змогу дещо збільшити врожайність.

Проаналізуйте свою працю на уроці, послідовно відповідаючи на запитання:

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Що запам'яталося найбільше?
- Чого вам не вдалося зробити?
- Про що вам хотілося б дізнатися більше?

§11–12. СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

1 Як виникали міста в Європі

Використовуючи текст та ілюстрації (с. 59), поставте ланцюжок запитань, які допоможуть вам з'ясувати, як виглядали міста.

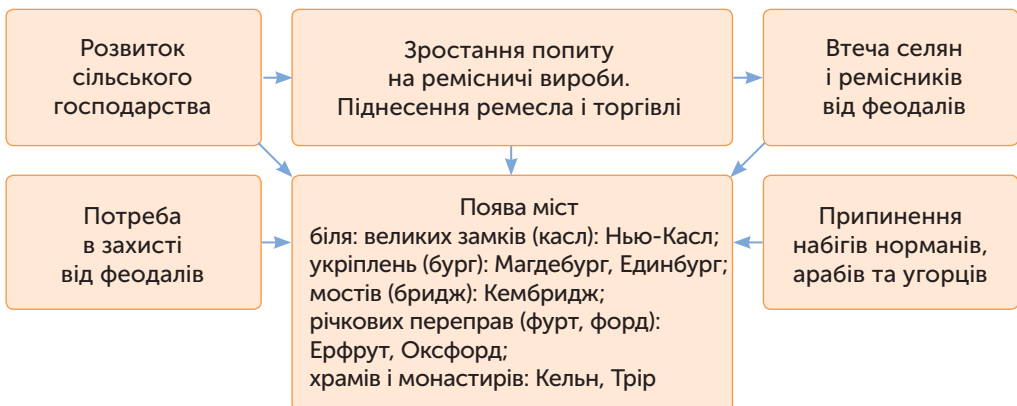
У IX ст. середньовічні міста розвивалися там, де ще з часів Римської імперії існували міцні традиції міського життя, як, наприклад, в Італії — Венеція і Флоренція, а століттям пізніше — на півдні Франції: Марсель, Тулуза та ін. У X–XI ст. з'явилися міста й у Північній Франції, Нідерландах, Англії, Німеччині та інших державах. Так почався новий етап середньовічного суспільства — становлення та розвиток міст.

Виникнення міст було зумовлено багатьма причинами.

На основі схеми назвіть причини виникнення та зростання міст і поясніть кожна з них.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗРОСТАННЯ МІСТ У ЄВРОПІ

Необхідність ховатися за фортечними мурами змушувала містян заощаджувати кожний метр землі, тому вулиці були вузькими. Іноді їх ширину визначав вершник зі списом, якого тримав уперек перед собою. Якщо спис зачіпляв фасад якогось будинку, його господар мав сплатити в міську казну великий штраф або взагалі знести будівлю. Земля у місті була дуже дорогою, тож для збільшення площі будинку містяни зводили верхні поверхи, які виступали над нижніми.

Будинки не мали нумерації, її замінювали розпізнавальні знаки: символи професій, скульптурні портрети господарів і навіть скульптурні зображення на різноманітні сюжети.

Таллінн (Естонія)

Любек. Гольстинські ворота (Німеччина). Сучасний вигляд

2 Чому і як міста боролись за самоврядування

На основі тексту розтлумачте поняття: «міська комуна», «самоврядування», «магдебурзьке право». Коротко перекажіть текст одне одному, користуючись цими словами та словосполученнями як опорними.

Середньовічні міста виникали на землях короля, світських чи церковних феодалів, тому вважалися їхньою власністю. Король, феодали, єпископи, монастирі мали неабиякий зиск від містян, адже міське ремесло й торгівля суттєво їх збагачували.

Тиск із боку власників міст змушував городян боротися за свої права, домагатися міського самоврядування, встановлення **комуни**, нерідко зі зброєю в руках.

Спочатку містяни обмежувалися суто економічними питаннями, вимагаючи скасування окремих, найобтяжливіших

Міська комуна (від італійського «комуніс» — «спільний») — у Середньовіччі міська громада, що домоглася незалежності від феодала та права на самоврядування.

повинностей на користь феодала. Згодом містяни почали висувати й політичні вимоги — домагалися допуску до адміністративних посад, установа самоврядування.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. в Німеччині, у місті Магдебург, було упорядковано Магдебурзьке право — звід норм, що врегулював права міст на самоврядування, власне судочинство, оподаткування та свободу містян у виборі занять.

Зі зміцненням міст їх мешканці перетворилися на окремий стан.

Повноправних містян називали в Німеччині *бюргерами* (від німецького «бург» — фортеця), у Франції — *буржуа*. Вони мали в місті своє помешкання, формували міське самоуправління, вели судочинство. Серед бюргерів виділилася міська верхівка — великі землевласники, заможні купці та майстри.

Гордістю кожного вільного міста була будівля міської ради — *ратуша*, де зберігався міський архів, печатка та скарбниця, там приймали почесних гостей.

Спираючись на зображення і текст, опишіть ратушу, підтвердьте або заперечте думку про те, що ратуша була гордістю міста.

Ратуша в Бремені (Німеччина)
(сучасне фото)

Ратуша в Брюгге (Бельгія)
(сучасне фото)

Здобувши свої права, містяни могли купувати чи орендувати земельні ділянки, мати свої садиби. Тепер вони могли заснувати цех, вільно торгувати, будувати млини, розробляти земельні надра тощо.

Ці важливі привілеї поширювалися навіть на бідноту, хоча та здебільшого не платила податків і не мала права голосу на виборах до магістрату. У незалежному місті селянин, який втік від свого феодала і прожив у місті один рік і один день, теж ставав вільним.

3 Яку роль відігравали цехи у розвитку ремесла

Складіть стислий (2–3 пункти) план розповіді «Середньовічні цехи». Обговоріть його із сусідом чи сусідкою по партії. Перекажіть одне одному пункти за планом.

Основу виробничого життя середньовічного міста становили ремесла. Ремісники були дрібними самостійними виробниками, які використовували ручні знаряддя праці. На відміну від селян, вони працювали на замовлення чи для продажу виробів на ринку. Міське ремесло розвивалося жвавіше, ніж сільське господарство, та й ремісник значно менше залежав від сеньйора, ніж селянин.

У містах ремісники однієї професії об'єднувалися в **цехи**¹.

Цех — об'єднання середньовічних ремісників однієї або споріднених професій, поширені в містах Західної Європи, починаючи з XI–XII ст.

На основі схеми визначте причини, що спонукали ремісників об'єднуватися в цехи, та поясніть кожна з них.

Організувати та контролювати виробництво і збут ремісничих виробів

Причини об'єднання в цехи

Зберігати рівність серед майстрів

Захищати себе від свавілля сеньйорів, конкуренції із сусідами-майстрами та ремісниками з інших міст

¹ Не треба плутати із сучасними цехами — частиною заводу або фабрики.

Кожен із цехів мав свій герб, прапор, церкву, святого покровителя. Кожен цех приймав свій *статут* — правила, обов'язкові для всіх майстрів. Цехи мали чітку структуру, до якої входили майстри, підмайстри та учні.

Використайте схему, ілюстрацію і документ для характеристики стосунків усередині цеху. Визначте, які обмеження накладали цехи. Які з них, на вашу думку, гальмували розвиток ремесла?

Майстер

Власник майстерні, знавець ремесла, основний виробник, член цеху

Підмайстер

Найманий працівник, має виготовити шедевр¹ — зразковий виріб, щоб стати майстром

Учень

Прислуга у майстерні і домі майстра, працює переважно безкоштовно за проживання і харчування у сім'ї майстра

ЗІ СТАТУТУ ПАРИЗЬКИХ ТКАЧІВ ВОВНИ (XIII СТ.)

§ 1. Жоден не може бути в Парижі ткачем вовни, якщо він не купив право на це в короля...

§ 3. Кожен ткач вовни може мати лише одного учня не менш як на 4 роки служби за плату... або на 7 років без грошей...

§ 17. Старшина і двоє присяжних повинні дивитися, чи має майстер достатньо майна і чи здатен він передати майстерність своєму учню...

§ 40. Кожен ткач має сплачувати торгове мито з кожного шматка тканини...

§ 47. Жоден не має права починати роботу до сходу сонця під загрозою штрафу.

Отже, у різні періоди цехи відігравали і позитивну, і негативну роль, тому історики кажуть, що вони були суперечливим явищем у добу Середньовіччя.

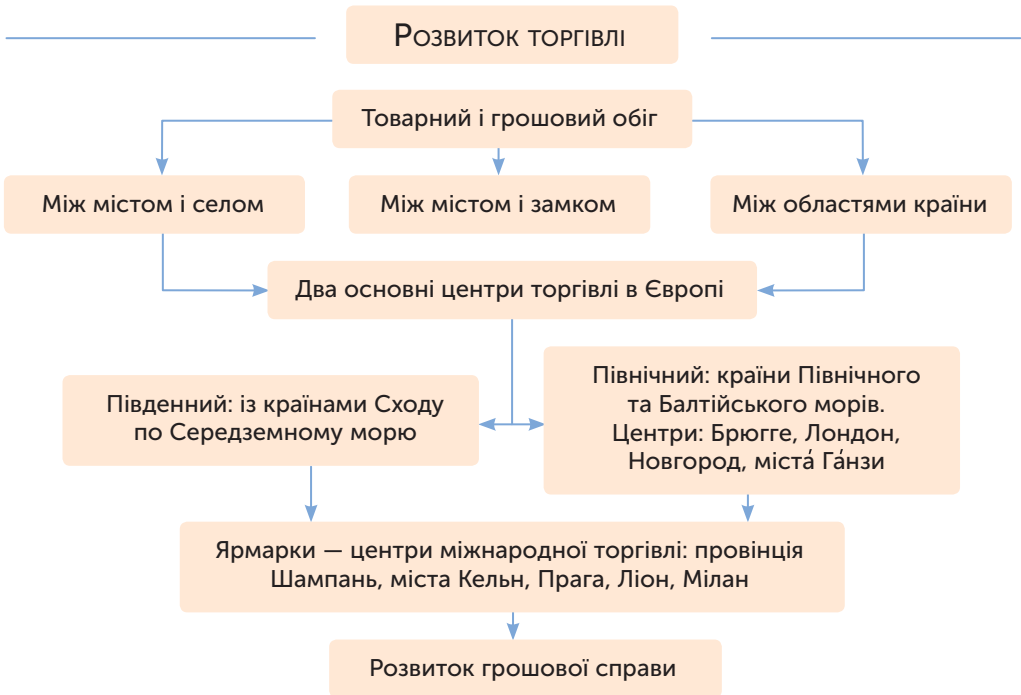
¹ У наш час слово *шедевр* використовують у значенні «унікальний витвір».

4 Як розвивалась торгівля

На основі схеми визначте, хто і з ким торгував у Середні віки. Де розташовувалися основні центри торгівлі в Європі? Як пов'язані розвиток торгівлі та грошовий обіг?

Розвиток міст Західної Європи в XI–XV ст. зумовив значне піднесення внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Для захисту своїх інтересів купці створювали особливі організації — **гільдії**.

У XIII ст. склався міцний союз міст — **Ганза**, що міг виставити проти піратів власний флот — 1000 суден. Численні ганзейські контори охоплювали торгівлю всієї Північної й почасти Західної Європи. Сьогодні чимало дослідників вважають діяльність Ганзи однією з перших спроб економічного об'єднання Європи.

Важливу роль у розвитку середньовічної торгівлі відігравали ярмарки (з німецької «*щорічний ринок*») — торги, що регулярно, незалежно від пори року, влаштовувались у містах і селах.

Гільдія — об'єднання купців для захисту своїх інтересів та привілеїв.

Неодмінними постатями всіх ярмарків були міняйли, які обмінювали гроші, позичали їх купцям чи ремісникам, вимагаючи натомість повернути більше, ніж було взято. Так з'явилося **лихварство**.

Лихварство — це надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу.

З лихварів формувалась особлива група містян — *банкіри* (від італійського «банка» — стіл у конторі, де зберігалися гроші). Перші такі контори виникли на півночі Італії, у Ломбардії, тому слово «*ломбардець*» у Середні віки стало синонімом слів «*банкір*» та «*лихвар*» і дотепер збереглося в назві «*ломбард*».

5 Чому в містах розвивалась власна культура

Чим культура міст відрізнялася від селянської та рицарської? Чому так відбулося? Знайдіть у тексті пояснення до наведених ілюстрацій (с. 64–65).

Відтоді, як у Європі почали створюватися міста, вони ставали не тільки центрами ремесла і торгівлі, а й культури. Енергійні містяни продукували власну культуру, відмінну від селянської та рицарської. Міська культура мала інакший зміст — світський, близький до народу.

Життя в місті було динамічнішим, ніж у селі. Містяни вчилися цінувати час, тому на головній — ратушній вежі міста зазвичай розміщувався годинник.

Жителі міст здобували освіту, аби орієнтуватися у складній ринковій економіці й досягати успіхів в органах самоуправління.

Середньовічний ринок
(мініатюра XV ст.)

А як середньовічні мешканці міст уміли відпочивати! Міські свята супроводжувалися карнавальною ходою з музикою та яскравими видовищами. А в день ушанування святого, якого вважали покровителем міста, яскраво вдягнені містяни несли запалені свічки, статуї святих, прапори й герби ремісничих цехів. Стіни будинків обов'язково прикрашалися килимами та гірляндами квітів. На сценах, створених просто неба, на ринкових площах виступали мандрівні артисти: жонглери, танцюристи, музиканти, акробати та фокусники.

Музиканти (середньовічні зображення)

1. Дайте визначення понять: «цех», «гільдія», «лихварство».
2. Де з'явилися найперші середньовічні міста?
3. Що таке Магдебурзьке право?

4. Опишіть традиції середньовічних містян.
5. У місті Единбурзі була вулиця «корів», у Страсбурзі — вулиця «биків», у Брюсселі — вулиця «однієї людини». Чим ви можете пояснити такі назви?
6. Чому, на вашу думку, в Середні віки виникло прислів'я: «Повітря міста робить людину вільною»?
7. Охарактеризуйте особливості світосприйняття містян в епоху Середньовіччя.

Оберіть одне із завдань та виконайте його.

1. Намалюйте вулицю середньовічного міста або середньовічний ярмарок, навмисно припустившись помилок. Наступного уроку запропонуйте друзям їх помітити й виправити.
2. Знайдіть у підручнику з історії України або в іншому джерелі інформацію про поширення Магдебурзького права на українських землях. Які міста ним користувалися? Коли це відбувалося? Підготуйте невеличку розповідь для однокласників/однокласниць.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQwo>

Готуємося до уроку
узагальнення
і тематичного
оцінювання

<http://bit.do/ffQws>

Розділ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.

§13. ПОХОДИ ВІКІНГІВ ТА ЇХНІ ЗАВОЮВАННЯ

1 Якою була Скандинавія в добу Середньовіччя

На основі тексту й зображень археологічних знахідок опишіть життя скандинавів у Середні віки.

У VIII–IX ст. господарями північних морів Європи стали вікінги — воїни середньовічної Скандинавії, які брали участь у походах в інші країни. У Західній Європі їх називали «північними людьми» — *норманами*, а на Русі — *варягами*.

Вікінги — скандинавські воїни-мореплавці, які у VIII–XI ст. здійснювали навали на європейські країни. Водночас — відкривачі нових земель, колоністи й торговці.

Батьківщина норманів — Ютландський і Скандинавський півострови на півночі Європи. Суворі природні умови — гори, густі ліси, бідність ґрунтів і значна висота над рівнем моря — мало сприяли заняттю землеробством.

Держави в норманів на той час не було. Вони жили племенами, кожне з яких очолював військовий вождь — *ярл*, або *кóнунг*. Вождь мав постійну дружину, яка приносила йому клятву вірності.

Над могилами своїх співвітчизників скандинави насипали кургани, у яких археологи знаходять останки людей, тварин, кораблі, предмети домашнього начиння й навіть санчата — усе, чим користувалися люди за життя.

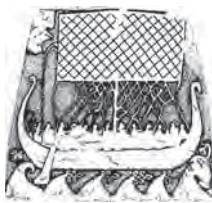

Поєднайте інформацію ілюстрацій і документа (с. 67), обговоріть у загальному колі, що ви дізналися про світогляд і спосіб життя скандинавів у мирний і військовий час.

1

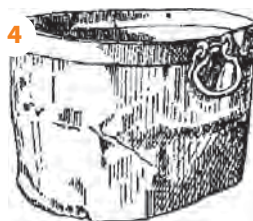
2

3

4

5

1. Чоловіча брошка-півмісяць
2. Корабель під парусом (зображення на камені з Готланда)
3. Рама для намету з Гокстада
4. Котел із Гокстада
5. Приладдя для прядіння

СЕМУНД СИГФУССОН. УРИВКИ ЗІ СТАРШОЇ ЕДДИ¹

1. Роздивляйся вхід, перш ніж увійти: бо ніколи не знаєш, де сховався ворог.

2. Гостю, який прийшов до вас із холодними ногами й колінами, дайте вогню.

3. Тому подайте води, хто сідає за ваш стіл, йому потрібний рушник, щоб витерти руки. Вітайте його чемною промовою, якщо хочете, щоб він розмовляв з вами.

8. Ненажера їсть свою смерть...

16. Вставайте рано, якщо хочете бути багатими і випередити свого ворога...

21. Хваліть день, коли він пройде; дружину, коли її добре пізнаєте; меч, коли він був у бою; дівчину, коли вона вийде заміж; лід, коли ви через нього перейшли; пиво, коли ви його скуштували.

2

Чим славились скандинавські воїни

Ознайомтеся з текстом. За допомогою карти (с. 70) доповніть інформацію наведеного документа.

Вікінги вважалися найкращими воїнами свого часу. Вклоняючись верховному богу Одіну — покровителю звитяжців, вікінги особливо цінували сміливість і доблесть в бою. За високі бойові якості їх наймали на службу європейські правителі, зокрема, руські князі.

ПРО ВАРЯГІВ З ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Варяги (від давньоскандинавського *var* — обітниця, клятва) — найменування скандинавських воїнів, що, очевидно, виникло на руському ґрунті в середовищі скандинавів-найманців наприкінці IX — початку X ст. і первісно позначало скандинавських воїнів, прийнятих на певних умовах (за угодою) до війська руських князів. Перша згадка про наймане військо міститься в «Повісті временних літ» під 941 р. в оповіді про підготовку великого князя київського Ігоря до походу на Візантію. В ісландському «Пасмі (Сазі) про Еймунда» докладно описується процедура укладення та умови угоди найму вікінгів до руського війська за Ярослава Мудрого.

¹ «Старша Едда» — збірка міфологічних і героїчних пісень, створених приблизно в X ст. Вона була записана в XIII ст., а потім загублена. Заново рукопис віднайшли лише в XVII ст.

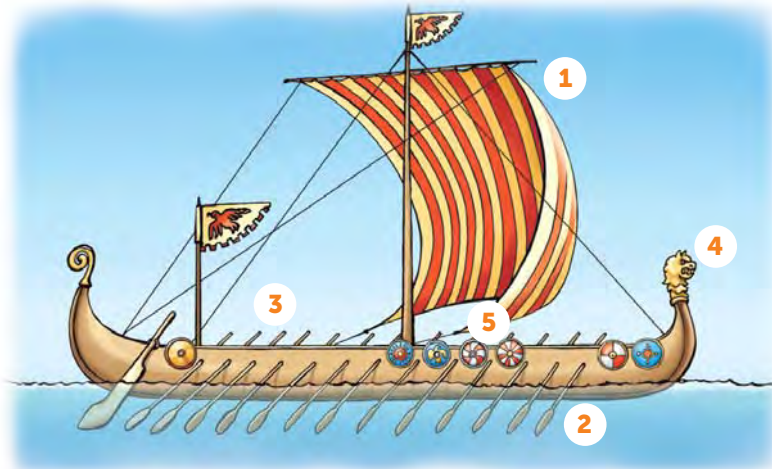
Військові кораблі вікінгів називали «дракарами».

Опишіть корабель вікінгів. Які його деталі відповідали військовим потребам вікінгів, а які — релігійним уявленням?

Гокstadський корабель — дракар вікінгів IX ст., знайдений під час археологічних розкопок у Норвегії у 1880 р.

- 1 — чотирикутні смугасті вітрила; 2 — довжина корабля становила близько двадцяти метрів; 3 — легкі весла, таке судно можна було в разі необхідності досить легко переносити на руках; 4 — ніс корабля прикрашало дерев'яне зображення голови дракона або змії, яке, за скандинавськими віруваннями, захищало судно; 5 — борт корабля прикрашали особисті щити вікінгів

3 Чому і як відбувались завоювання вікінгів

Опрацюючи схему, поясніть причини та наслідки завоювань вікінгів.

ПРИЧИНИ ПОХОДІВ ВІКІНГІВ

Нестача у Скандинавії земель, придатних для сільського господарства

Розвиток торгівлі та мореплавання у скандинавів, прогрес у суднобудуванні

Прагнення родової знаті та верхівки племен до збагачення й політичного впливу

Політична слабкість сусідніх країн

На основі схеми й тексту (с. 71) визначте та покажіть на карті (с. 70) напрямки походів вікінгів і створені ними держави. Доведіть, що вікінгів не дарма вважали не тільки найкращими мореплавцями тодішньої Європи, а й успішними завойовниками.

НАПРЯМКИ ПОХОДІВ ВІКІНГІВ

X ст. Ейрік Рудий.
Відкриття Гренландії — «Зеленої країни»

Ісландія. IX ст.
Заселення «Льодової країни»

Русь-Україна.
Шлях «із варягів у греки»

Близько 1000 р. Лейв.
Дісталися узбережжя Північної Америки — Вінланду, «Країни винограду»

**СКАНДИНАВІЯ,
ЮТЛАНДІЯ**

Візантія

Південна Італія,
о. Сицилія, Сицилійське королівство

Ще з IX ст. вікінги вчиняли грабіжницькі набіги на території Франції і Німеччини, спустошували узбережжя Піренейського півострова та Італії. Недарма в Європі молилися: «Боже, врятуй нас від жорстокості норманів!» У X ст. французький король навіть змушений був віддати конунгу Роллану північну частину Франції. Утворена область дістала назву герцогство *Нормандія*, а її завойовників стали називати *нормандцями*. Вони швидко змішалися з французами, перейняли їхню мову, звичаї та прийняли християнство. Вони не лише воювали, а й торгували та ознайомлювалися з іншими землями, європейськими культурами, уявленнями про світ і новими знаннями.

Згодом вихідці з Нормандії захопили південну частину Італії й острів Сицилію, де заснували Сицилійське королівство. Нормани, які осіли в Європі, створили власні королівства, а в самій Скандинавії сформувалися держави в Данії, Норвегії та Швеції.

Набіги вікінгів поступово припинились лише в XI ст.

1. Як називали воїнів середньовічної Скандинавії?
2. Що брали із собою в похід вікінги?
3. Чим нормани відрізнялися від нормандців?

4. Назвіть історичні джерела, якими послуговуються дослідники, вивчаючи добу вікінгів.
5. Пригадайте, які ще народи викликали в середньовічних європейців такий самий жах, як і нормани. Що їх об'єднує?
6. Охарактеризуйте результати нормандських завоювань.

1. Уявіть себе одним з учасників походу Ейріка Рудого й опишіть свої пригоди (використовуйте назви земель країн, морів, річок тощо, якими пройшов уявний похід; зазначте, що ви взяли б із собою, якими були б результати).
2. За можливості знайдіть додаткову інформацію про взаємодію русичів та вікінгів.

§14. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

1 Чому і як почались Хрестові походи

Поставте до пункту 3–4 запитання. Обговоріть із сусідом / сусідкою по партії відповіді на них. Найважливіші та найцікавіші запитання і відповіді представте класу.

У листопаді 1095 р. в місті Клермон перед численною юрбою виступив Папа Римський Урбан II. Він заявив, що *Свята земля* з її головною святиною — Гробом Господнім в Єрусалимі — захоплена турками-сельджуками.

Свята земля — назва Палестини, де розташований Єрусалим.

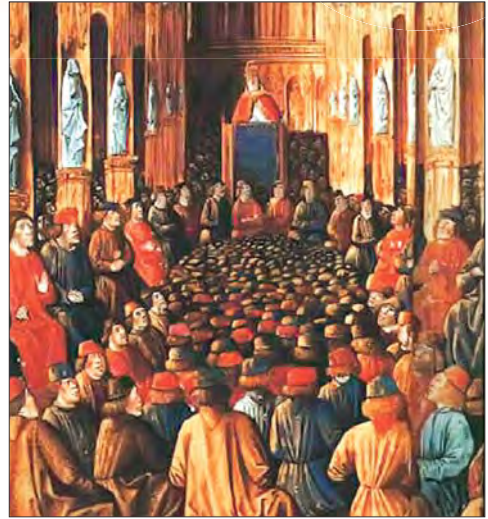

Ознайомтеся з документом. Поміркуйте, які ідеї промови папи Урбана II найбільше зацікавили присутніх. Як мініатюра доповнює текст?

З ВИСТУПУ ПАПИ УРБАНА II НА КЛЕРМОНСЬКОМУ СОБОРІ

Народ далекий від Бога, спустошив землі християн..., а храми Божі знищив. Вирушайте до Святого Гробу, вихопіть Святу землю в нечестивого народу, підкоріть її собі. Єрусалим... не припиняє молитви, аби ви допомогли йому...

Усім, які йдуть туди, у разі їхньої смерті на суші, чи на морі, чи в бою з поганцями, віднині хай буде відпущення гріхів. Цю обіцянку я даю тим, котрі йдуть як уповноважені Бога.

Виступ папи Урбана на Клермонському соборі (середньовічна мініатюра)

Цей заклик був гаряче підтриманий, а слова «Так хоче Бог!» об'єднали найрізноманітніші стани європейського суспільства. На знак готовності негайно вирушити в похід чоловіки нашивали на одяг хрести з червоної тканини. Відтак воїнів стали називати *хрестоносцями*. Розпочалася епоха **Хрестових походів**.

Хрестові походи — організований і підтриманий католицькою церквою масовий військовий рух **XI–XIII ст.** під гаслом визволення Гробу Господнього від мусульман.

На основі схеми визначте, що ж змушувало різних людей вирушати в далекий, незвіданий шлях.

ПРИЧИНИ УЧАСТІ РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ У ХРЕСТОВИХ ПОХОДАХ

Мрія християн звільнити Гроб Господній від мусульман

Прагнення феодалів, яким не вистачало спадкових земель, збагатитись і прославитись

Прагнення великих феодалів розширити землеволодіння за рахунок нових земель

Бажання духовенства зміцнити авторитет церкви і здобути нові землі

Сподівання селян на отримання наділу та особистої свободи

Мрія купців про нові прибутки від торгівлі на Сході

Усього протягом XI–XIII ст. відбулося вісім Хрестових походів. Найвідоміші — Перший і Четвертий.

2 Якими були події Першого хрестового походу

Порівняйте мрії перших хрестоносців із подіями реального життя.

Не дочекавшись рицарів, першими навесні 1096 р. до Палестини вирушили французькі й німецькі селяни на чолі з монахом Петром Пустельником. Продавши майно, тисячі бідняків разом із сім'ями подалися до Святої землі. Але дісталися лише Константинополя, де у першому ж бою з турками-сельджуками вони майже всі загинули.

А влітку й восени того самого 1096 р. до Святої землі вирушило рицарство Франції, Німеччини, Італії та інших країн. Так почався *Перший хрестовий похід*. Попри те, що у хрестоносців не було єдиного командування, вони мали добре підготовлене військо, оснащене спеціальними облоговими баштами для здобуття міст. Долаючи спрагу, голод і хвороби, лише через три роки рицарі підійшли до Єрусалима і після облоги та штурму захопили його. Нарешті мету було досягнуто: у звільненому від турків Єрусалимі хрестоносці прихилили коліна біля храму Гробу Господнього. Проте, увірвавшись після штурму в місто, рицарі зчинили там страшну різанину, а їхня жадібність і жорстокість не знали меж.

Радісна звістка про взяття Єрусалима облетіла всю Європу. Рицарів прославляли як мужніх і безстрашних героїв, а їхній приклад надихав нових учасників до походів.

На захоплених територіях хрестоносці утворили чотири держави: Єрусалимське королівство, князівство Антіохія, графства Триполі та Едесса. Найвпливовішим серед них було Єрусалимське королівство. В усіх державах запанували феодальні порядки. Населення не бажало підкорятися рицарям, тому їхня влада не була міцною. Згодом європейських феодалів розгромили турки-сельджуки.

3 Як розгортався Четвертий хрестовий похід

Поедняйте інформацію кількох історичних джерел: карти (с. 75), документа (с. 74), ілюстрації та складіть розповідь-хроніку про перебіг подій Четвертого хрестового походу.

Наприкінці XII ст. відоме італійське місто Венеція вело боротьбу з Константинополем за першість у Середземному морі. Венеціанці вирішили використати хрестоносців, аби витіснити Візантію з торговельних шляхів. Тому, замість звільнення Святої землі від мусульман,

рицарське військо взяло в облогу столицю Візантії. У 1204 р. Константинополь було захоплено хрестоносцями. Уперше за свою історію це місто не витримало облоги.

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІСТОРИК ПРО ПОГРАБУВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ ХРЕСТОНОСЦЯМИ

Про пограбування головного храму (Святої Софії) не можна байдуже навіть слухати. Коштовні речі надзвичайної краси було порубано на шматки й поділено між воїнами. Коли їм потрібно було вивезти з храму священний посуд, предмети надзвичайної майстерності та рідкісності, срібло і золото, вони ввели у притвори храмів мулів і коней із сідлами.

Важко й неможливо було пом'якшити благаннями і вмилоствити цей варварський народ. Кожен мусив боятися за своє життя; на вулицях — плач, крики і стогін, на роздоріжжях — ридання, у храмах — жалібні голосіння. Отак-от чинили беззаконня західні війська, всіх позбавляючи грошей та майна, житла та одягу.

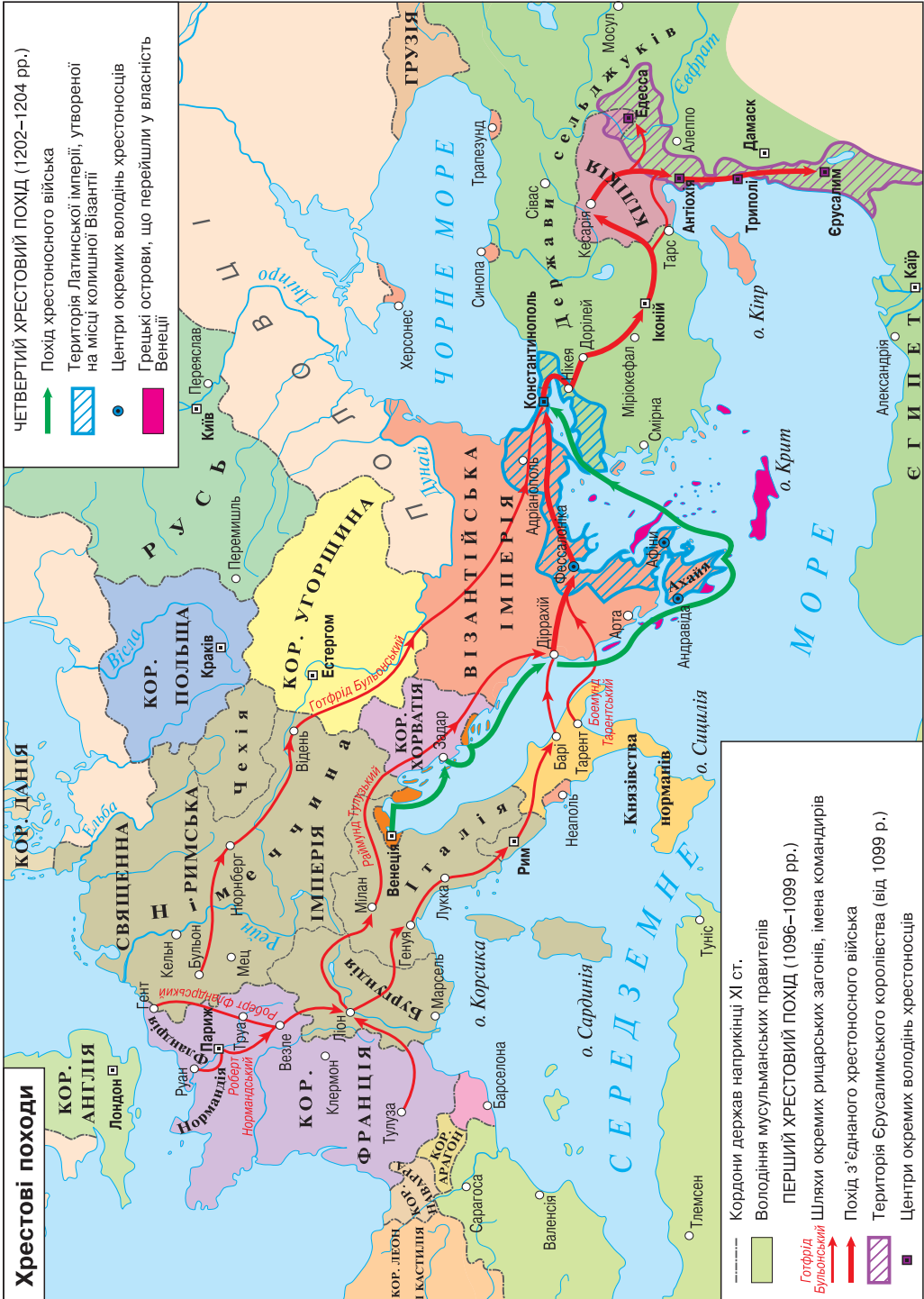
Взяття Константинополя хрестоносцями в 1204 р. (мініатюра XV ст.)

Після перемоги рицарі вирішили не йти на Єрусалим, а залишитися на території Візантії, створивши свою державу — Латинську імперію, що проіснувала майже 50 років. Серед хрестоносців, які брали участь у цьому поході, більшість були французами, відтоді на Сході всіх європейців почали називати *франками*.

Розгром Константинополя призвів до занепаду Візантії. Ці події, на думку багатьох істориків, остаточно закріпили розкол християнства на західне — *католицьке* і східне — *православне*.

Покажіть на карті напрямки Першого і Четвертого хрестових походів. Знайдіть Едессу, Антіохію, Єрусалим, Триполі – центри держав, утворених хрестоносцями. Визначте особливості їх розташування.

4 Кого об'єднали духовно-рицарські ордени

Чому ордени називалися духовно-рицарськими? Знайдіть на карті (с. 101) землі Тевтонського ордену. Як вони змінювалися протягом XIII–XIV ст.?

Початок **духовно-рицарським** орденам, що у XII–XIII ст. виникли на Сході, поклали Хрестові походи. Ці ордени — об'єднання феодалів — стали втіленням двох середньовічних ідеалів: чернечого і рицарського. Вони мали послужити святій справі — звільненню від мусульман, а також збереженню святих місць у Палестині й захисту паломників від «невірних». Очолювані магістрами, а згодом — grosмейстерами, рицарі мали здійснювати акти милосердя і добродійні справи. Найпомітніший слід в історії залишили духовно-рицарські ордени госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців. Рицарі ордену госпітальєрів¹ уважались одними з найкращих воїнів в Європі. Орден тамплієрів² — захисник паломників, великий банкір і кредитор європейських королів. Тевтонці брали участь у колонізації та християнізації Центральної і Східної Європи.

Із часом рицарські ордени вирости в могутні організації і навіть держави, що мали великі землеволодіння, маєтності, фінансові можливості і, відповідно, значний вплив на політичний розвиток Середньовіччя.

Як озброєні воїни? Що свідчить про їхню готовність захищати віру Христову?

Рицарі Тевтонського (Німецького) ордену

Рицарі ордену госпітальєрів

Рицарі ордену тамплієрів (сучасні історичні реконструкції)

¹ Назва «госпітальєри» походить від госпіталю і церкви Святого Іоанна Хрестителя, де його було створено. Інші назви: іоанніти та Мальтійський орден.

² Назва «тамплієри» походить від слова «тамплъ» (храм) — Храм Господній.

5 Якою була взаємодія європейського і східного світів під час Хрестових походів

Обговоріть у загальному колі, в чому полягали взаємовідносини європейського та східного світів під час Хрестових походів. Як це показано у поданих ілюстраціях?

Хрестові походи, які тривали близько 200 років, сприяли активній взаємодії європейських та східних цивілізацій. Різні народи більше дізнавались один про одного, про навколишній світ, обмінювалися знаннями, що сприяло піднесенню національних культур. Хрестоносці змогли повернути в Європу ту частину античної спадщини, яка була загублена на Заході, але збереглася на Сході.

Завдяки створенню нових карт поживалася і стала безпечнішою торгівля на Середземному морі, а це було вигідно і Сходу, і Заходу. Від арабів європейці навчилися виготовляти сталь і дзеркала, килими й шовкові тканини.

Після Хрестових походів у Європі набувають поширення вже відомі вітряки і голубина пошта. В Європі почали споживати рис, гречку, лимони, абрикоси та кавуни. Хрестоносці на Сході уперше скуштували тростинний цукор та ознайомилися з його виробництвом. У європейські звичаї увійшли лазні й корисна звичка мити руки перед їжею. Внаслідок Хрестових походів частина селян звільнилася від кріпацтва. За сприяння католицької церкви утворилися духовно-рицарські ордени.

Водночас Хрестові походи супроводжувалися руйнуваннями, грабунками і вбивствами тисяч людей. Незалежно від релігії їх жертвами ставали сотні і тисячі людей: і християни, і мусульмани, й іудеї. На початку 2000-х Папа Римський Іван Павло II просив вибачення за насильства, вчинені під час Хрестових походів.

Церква у місті Брюгге (Бельгія), де зберігається вивезена з Єрусалима святиня «Краплі крові Господа»

Християнин і мусульманин грають у шахи (середньовічна мініатюра)

Вітряки в Ламанчі (Іспанія)

1. Чому військовий рух XI–XIII ст. називається Хрестовими походами?
  2. Назвіть хронологічні межі Хрестових походів.
  3. Поясніть причини Хрестових походів.
  4. Наведіть приклади духовно-рицарських орденів.
- ←
5. Порівняйте Перший і Четвертий хрестові походи.
  6. Поміркуйте, у якому значенні поняття «Хрестові походи» використовували європейці, а в якому — араби.
  7. Висловіть судження з приводу того, як хрестоносці досягали поставленої перед ними мети.

- 1) Спираючись на текст, складіть у зошиті порівняльну таблицю «Позитивні результати та негативні наслідки Хрестових походів».

Позитивні результати Хрестових походів	Негативні наслідки Хрестових походів

- 2) За можливості підготуйте додаткову інформацію про відомих історичних діячів — учасників Хрестових походів.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQwu>

§15. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ: ВІД РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО СТАНОВО- ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ МОНАРХІЙ

1 Що таке феодальна роздробленість

Працюючи в парах, визначте, що таке феодальна роздробленість і якими були її причини. Поділіться своїми думками з однокласниками/однокласницями.

Хоч яким різноманітним був історичний шлях європейських держав, на кожному етапі вони мали спільні характеристики розвитку. Так, IX–XV ст. стали добою якісних змін для більшості з них.

Ранні європейські монархії були великими, проте не міцними. У IX–X ст. Західна Європа вступила на шлях *феодальної роздробленості*.

Феодална роздробленість — розпад великих держав на низку дрібних володінь.

Пригадайте, про якого діяча йде мова на початку документа. Як ставиться автор до роздробленості Франкської держави? Як ви вважаєте чому? Про які риси роздробленості можна дізнатися з уривка?

ІЗ ТВОРУ ДИЯКОНА ФЛОРА ЛІОНСЬКОГО «СКАРГА ПРО РОЗДІЛ ІМПЕРІЇ» (XI СТ.)

Франкська нація сяяла в очах усього світу. Іноземні королівства... посилали до неї посольства. [У] Римі її голова, міцний підтримкою Христа, отримав свою діядему як апостольський дарунок... Але тепер ця велика держава в занепаді, втратила відразу і свій блиск, і найменування імперії; держава, яка ще недавно була єдиною, поділена на три частини, і нікого вже не можна вважати імператором; замість государя — дрібні правителі, замість держави — один лише шматочок. Загальний добробут зник, кожен переймається власними інтересами...

Роздробленість держав була спричинена кількома важливими процесами, що відбувалися у країнах Європи. Послаблена королівська влада вже не могла контролювати території своєї держави.

У кожному феодальному володінні залежні селяни забезпечували власника продуктами харчування та ремісничими виробами. Торгівля була розвинута слабо, адже феодали купували тільки те, що не вироблялося в них у маєтку. Тож феодальне землеволодіння перетворювалося на замкнений світ, де панувало натуральне господарство.

Так поступово формувалися невеликі держави, де феодали збирали податки із залежного населення, вели війни, видавали укази й навіть

карбували власні гроші. Тому, наприклад, герцогів і графів називали ще «феодалами в короні», а короля — лише «першим серед рівних».

Водночас у результаті роздробленості у Європі виникли нові держави й народи із власною культурою та способом життя.

2 Чим характеризується станово-представницька монархія

Сформулюйте і поставте однокласникам/однокласницям запитання про сутність станово-представницької монархії.

Хай якими сильними були феодалі, роздробленість не могла тривати вічно. У XIII ст. в багатьох європейських країнах формується розуміння необхідності міцної королівської влади.

У період розвиненого Середньовіччя в Західній Європі знову почалося її зміцнення. Королівська влада перетворювалася на грізну силу, що долала опір непокірних феодалів. Поступово склалися єдині для всієї країни органи управління, закони та податки, що свідчило про початок процесу *централізації* держав.

Поєднайте інформацію схеми та репродукцій (с. 81): 1) поясніть, які верстви населення і чому були зацікавлені у зміцненні королівської влади; 2) знайдіть у переліку чинників підписи під репродукції, розміщені нижче. Обґрунтуйте свій вибір.

Чинники зміцнення королівської влади

- Швидке зростання міст, населення яких, насамперед ремісники й купці, підтримували міцну королівську владу сплатою податків, що поповнювали казну, адже королі намагалися обмежити свавілля феодалів.
- Підтримка зацікавленого духовенства.
- Утримання королями боєздатного й дисциплінованого війська, на яке можна було спертися в боротьбі з непокірними васалами.
- Підтримка короля дрібними феодалами, які шукали захисту від свавілля могутніх сусідів.

Король поступово зосередив владу у своїх руках. Проте він мусив звертатися по підтримку до найвпливовіших станів тогочасного суспільства.

Жан Фуке. Прибуття Карла IV
у місто Сен-Дені (XV ст.)

Військо феодалів
(середньовічний малюнок)

У XII–XV ст. почали створюватися нові органи влади, у яких брали участь не лише духовні і світські феодалі, а й представники третього стану: купці, банкіри тощо. Тому і ці органи, і монархії називалися *становими*.

Система суду в середньовічній Європі також розподілялася за станами, отже: феодалі мали свій суд, духовенство — свій, а містяни — свій. Виняток становили лише селяни: вони підлягали судовій владі своїх панів та призначуваних ними суддів. Сеньйор міг на власний розсуд милувати чи карати підданих. Найвищим суддею був король. Якщо справа була заплутаною, король призначав так званий Божий суд — змагання між двома сторонами, що не порозумілися. Рицар міг брати участь у двобої сам чи виставити свого бійця. Вигравав справу той, хто перемагав у поєдинку.

Часто за вироком суду правих і винуватих виявляли шляхом випробувань окропом, розпеченим залізом тощо. Пізніше такі випробування на вимогу церкви було скасовано.

Станово-представницька монархія — централізована держава, у якій влада монарха спирається на станово-представницький орган.

Ознайомтеся з документом (с. 82) і поясніть, чому пізніше такі випробування було скасовано. Які елементи середньовічного суду представлені на мініатюрі?

ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЗАКОНУ ПРО ВИПРОБУВАННЯ РОЗПЕЧЕНИМ ЗАЛІЗОМ

Залізний брусок, призначений для випробування в суді... має бути завдовжки з долоню, товщиною — у два пальці. Той, кого випробовують, повинен... взяти залізо й зробити, тримаючи його в руці, дев'ять кроків, а потім поволі опустити його на землю...

Відразу після того, як він покладе брусок, суддя повинен змастити воском ту руку, в якій той тримав залізо, й обгорнути її клоччям чи лляними вичісками, а зверху перев'язати тканиною. Зробивши це, суддя повинен... через три дні після цього оглянути його руку. Якщо на ній залишилися сліди опіку, того, хто не витримав випробування, слід спалити живцем чи покарати інакше за вироком суду.

Суд у Середні віки
(середньовічна мініатюра)

3 Якими були станово-представницькі органи в Європі

Визначте ознаки європейських станово-представницьких органів.

Станово-представницькі органи відігравали важливу роль у розвитку середньовічної Європи. Загальним для них був принцип представництва різних верств населення. Рішення станових органів не були обов'язковими для виконання, а слугували тільки порадами для королівської влади. Водночас станові органи намагалися контролювати ухвалення законів і нових податків, питання оголошення війни і миру та престолонаслідування. У більшості країн вони працювали нерегулярно, скликалися королями в найскрутніших для країни обставинах.

Парламент (від франц. «говорити») — загальна назва вищих представницьких органів державної законодавчої влади, у яких представники різних верств населення обговорюють й ухвалюють закони, що регулюють життя країни.

Як наведені ілюстрації (с. 83) пов'язані з текстом пунктів 2 і 3? На основі таблиці (с. 83) назвіть, коли та які представницькі органи виникли в різних європейських країнах. Зробіть висновки про розвиток парламентаризму в Європі.

Засідання Гамбурзького суду
(мініатюра XV ст.)

Засідання парламенту
(середньовічне зображення)

Станово-представницькі органи в європейських країнах

Країна	Час утворення	Назва
Іспанія (Кастилія)	XII ст.	Кортеси
Англія	1265 р.	Парламент
Франція	1302 р.	Генеральні штати
Швеція	1435 р.	Риксдаг
Німеччина	XV ст.	Рейхстаг
Нідерланди	1463 р.	Генеральні штати
Польща	Кінець XIV – XV ст.	Сейм

1. У який період почала поширюватися феодальна роздробленість?
2. Чому нові органи й монархія називалися станово-представницькими?
3. Доберіть синоніми до слова «парламент».
4. Охарактеризуйте зв'язок між причинами та наслідками феодальної роздробленості.
5. Що сприяло процесам централізації в європейських країнах?
6. Висловіть судження щодо значення виникнення парламентів у країнах Європи.

Назвіть найсуттєвіші, на вашу думку, зміни, що відбувались у розвитку держав у Середні віки.

§16. ФРАНЦІЯ В XI–XV СТ.

1 Як розвивалась Франція в XI–XV ст.

Працюючи з текстом у парах, виділіть і коротко запишіть основні події, з якими пов'язано правління Філіппа IV Красивого. Обговоріть свої записи.

У X ст. Західнофранкське королівство стало називатися Францією. В XI ст. влада монархів була слабкою і поширювалася лише на домєн — землі навколо Парижа і Орлеана. Правителі не мали права видавати загальні закони і карбувати єдину монету. Важливу роль у житті Франції XII–XIII ст. відіграли королі Філіпп II Август і Луї IX Святий. Обидва монархи намагалися подолати роздробленість країни, зміцнити королівську владу, суд і грошову систему.

Їхнього наступника Філіппа IV (1285–1314) за гарну зовнішність прозвали Красивим. Він був рішучим та жорстоким політиком і досягав мети будь-якою ціною. За часи його правління до королівства були приєднані багаті графства на півдні Франції — Шампань і Наварра.

Філіппу IV постійно бракувало грошей. Він навіть оподаткував землі монастирів, за що був відлучений від церкви папою римським.

У 1302 р. Філіпп IV, щоб заручитися підтримкою всіх станів у своїй політиці, уперше скликав **Генеральні штати**.

Традиційно основна функція Генеральних штатів зводилася до питань прийняття нових податків. Генеральні штати стали підтримкою королівської влади у Франції.

Невідомий художник XIX ст.
Філіпп IV

Генеральні штати — вищий станово-представницький орган Франції, де окремо засідали представники трьох станів: духовництво, дворянство та бюргери великих міст.

Визначте на основі документа, як Філіпп IV пояснює причини скликання Генеральних штатів. Опишіть мініатюру (хто розташований у центрі зображення, як сидять присутні, як вони одягнені). Як мініатюра доповнює зміст документа?

ІЗ ГРАМОТИ ФІЛІППА ІV КРАСИВОГО ПРО ЗАПРОШЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІД МІСТ НА ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ

Бажаючи обговорити з прелатами (духовенством), баронами та іншими нашими і нашого королівства підданими складні питання, наказуємо містам і містечкам обрати по два чи три з кращих і досвідчених людей, які мають з'явитися в неділю, перед Вербним тижнем, до Парижа для спільного з ними обговорення, прийняття до відома, виконання, схвалення того, що вже нами було вирішено.

Засідання Генеральних штатів
(середньовічне зображення)

2

Як розгорталась Столітня війна

Обговоріть, якими були причини Столітньої війни. Чому французькі війська тривалий час зазнавали поразки?

У XIV ст. в Європі розпочалася **Столітня війна**.

Столітня війна була викликана кількома причинами. Англійський король мріяв посісти французький престол. А Франція планувала приєднати південно-західні землі, перебування яких під владою Англії заважало французьким правителям завершити об'єднання країни. Крім того, і Англія, і Франція мріяли захопити економічно розвинену Фландрію¹.

У 1337 р. англійський король Едуард III висунув претензії на французький престол й оголосив війну Франції. Невелика, але організована й дисциплінована англійська армія, вдало поєднуючи дії піхоти та рицарства, виявилася більш підготовленою до військових дій. Французька армія хоч і була численнішою за англійську, проте не мала єдиного

Столітня війна (1337–1453) — війна між Англією і Францією. Завершилася перемогою Франції.

¹ *Фландрія* — історична область у Північно-Західній Європі (сучасні Нідерланди, Бельгія, Франція); у Середні віки — невелика феодална держава.

командування, нехтувала військовою дисципліною, а феодали зверхньо ставилися до воїнів-селян.

У початковий період війни англійські армія та флот здобули кілька важливих перемог: потопили більшу частину французького флоту, розгромили французьку армію біля Кресі, захопивши порт Кале — «морські ворота Франції», а в 1356 р. — в битві при Пуатьє — навіть полонили французького короля.

Захоплення Кале дало змогу англійцям закріпитися у Фландрії, звідки вони нападали на французькі області, спалювали та грабували міста і села. Для Франції настали складні часи: її армія була знищена, скарбниця спорожніла, велику частину країни захопили англійці. Але французи не здавалися.

Війна тривала зі змінним успіхом для обох країн. Проте в 1415 р. Англія розгромила французьке військо під Азенкуром і нав'язала французам мирний договір, за яким Франція і Англія об'єднувалися, а правителем держави тимчасово ставав англійський король.

Роздивіться ілюстрації і розкажіть, як відбувалися військові дії на суші та на морі.

Штурм фортеці

Морська битва при Слейсі,
у якій було розгромлено флот Франції

(середньовічні зображення)

Покажіть на карті (с. 87) території Англії та Франції напередодні війни. Знайдіть Фландрію і поміркуйте, чому через цю територію виникали суперечки між країнами. Покажіть місця вказаних у тексті битв, опишіть походи англійських і французьких військ. Оцініть масштаб військових дій.

Англія і Франція у XII–XV ст. Столітня війна

3 Як подвиг Жанни д'Арк наблизив завершення війни

Розкажіть історію Жанни, спираючись на текст, карту та ілюстрацію. Які думки, почуття викликає у вас подвиг Жанни д'Арк?

Жюль Ежен Ленепве.
Легенда про Жанну д'Арк (1889 р.)

Спадкоємець французького престолу Карл VII продовжив боротьбу. Доля Франції вирішувалася під стінами фортеці Орлеан, яку англійці тримали в облозі. І тут до короля з'явилася вісімнадцятирічна дівчина на ім'я *Жанна д'Арк*.

Глибоко віруюча, Жанна була впевнена, що саме її обрано Богом для спасіння Франції. Їй вдалося переконати в цьому й військових, тож вона отримала загін і за підтримки досвідчених воєначальників завдала кількох поразок англійцям. За кілька днів квітня – травня 1429 р. було знято облогу з Орлеана, яка перед тим тривала більш ніж пів року. Відтоді Жанну стали називати Орлеанською дівою.

Жанна переконала Карла VII вирушити в похід на Реймс — місто, де здавна коронувалися французькі королі.

Проте наступного року Жанну захопили в полон бургундці¹ та продали

її англійцям. Проти неї організували судовий процес, на якому дівчину звинуватили в чаклунстві, пояснюючи перемоги французів допомогою диявола. На слідстві дівчина відповідала на всі запитання вчених богословів мужньо й розумно. Однак Жанну д'Арк спалили в Руані, так і не довівши її вини.

Після загибелі Жанни д'Арк визвольна війна розгорнулася з новою силою. Король Карл VII посилив свою владу, створив постійну армію, збільшив артилерію та зміцнив дисципліну. Французи згуртувалися задля об'єднання країни. Французька армія успішно виганяла англійців із країни. У 1453 р. Столітня війна завершилася перемогою Франції, її територію було визволено, лише портом Кале ще століття володіли англійці.

¹ Бургундія — середньовічна держава на сході сучасної Франції. Бургундці були противниками Карла VII.

4 Як завершилося об'єднання Франції

Поміркуйте, чому сучасники дали Луї XI прізвисько Всесвітній Павук.

Портрет Луї XI

Перемога над Англією сприяла посиленню королівської влади. Насамперед це пов'язано з діяльністю короля **Луї XI**. Він був вправним політиком і дипломатом, надавав великої ваги умінню вести переговори. Не любив війн і всі складні проблеми прагнув розв'язати шляхом переговорів. Він зневажав рицарські чесноти, міг пересварити своїх ворогів і підкупити усіх, хто був йому потрібен. Водночас Луї XI посилив армію, збільшив і зміцнив кордони Франції, підтримував науку і мистецтво, книгодрукування і медицину, заохочував розвиток промисловості й сільського господарства.

Наприкінці XV ст. Франції вдалося завершити об'єднання країни. Поступово склалися й поширилися єдина французька мова та французька культура.

1. Яку війну називають Столітньою? Скільки років насправді вона тривала?
2. Що таке Генеральні штати?
3. Якими були наслідки Столітньої війни для Франції?

4. Опишіть життя мешканців Франції у воєнний час.
5. Ознайомтеся з визначеннями Столітньої війни в англійській та французькій Вікіпедіях. Визначте, яке з них англійське, а яке французьке. Обґрунтуйте свій вибір.

5.1. Столітня війна — це конфлікт, у якому протистояли Франція та Англія в кінці Середньовіччя. Це почалося в 1337 році, коли король Англії зажадав корону Франції, і закінчилося в 1453 році перемогою французів. Таким чином, конфлікт тривав понад сто років, але переривався мирними періодами.

5.2. Столітня війна була серією конфліктів з 1337 по 1453 рік, які велися між англійською династією Плантагенетів і французькою династією Валуа за право керувати Королівством Франція. Війна ознаменувала як зростання рицарства і його подальше занепад, так і розвиток сильної національної ідентичності в обох країнах.

6. Чому перемогу у війні здобули французи? Обґрунтуйте свою думку.

Уявіть, що вам запропонували написати сценарій науково-популярного фільму про Столітню війну. Напишіть його за таким планом:

- причини війни;
- хід війни;
- наслідки війни.

§17. АНГЛІЯ В XI–XV СТ.

1 Хто такий Вільгельм Завойовник

На основі тексту, документа та ілюстрацій розкажіть, коли і яким чином нормандці почали завойовувати Англію.

- 1) Розпізнайте на гобелені англів і нормандців. Якою зброєю вони користуються?
- 2) До якої військової хитрості вдався Вільгельм, аби перемогти англів?
- 3) Як наведені джерела доповнюють одне одного?

Фрагменти гобелена з Байо¹

Кораблі нормандців

Зустріч саксів і нормандців на полі бою

Загибель Гарольда

¹ Гобелен з Байо — настінний вишитий килим (0,5 x 8,38 м), який зображує події, що передували завоюванню Англії нормандцями, і власне завоювання; має пояснювальні написи (латиною). Вважається національним скарбом Франції.

Вікінги постійно нападали на Британські острови. У другій половині IX ст. герцогство Нормандія вступило в боротьбу за англійську корону. Скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм заявив про свої претензії на англійський престол. Восени 1066 р. Вільгельм, зібравши рицарів із різних країн Європи, висадився на півдні Британії. Долю Англії та її короля Гарольда було вирішено в битві біля Гастінгса.

З «ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ АНГЛІЇ, АБО ХРОНІКИ ВІД 1066 ДО 1259» (XIII СТ.)

Англи... піші, озброєні своїми двогострими сокирами, і, з'єднавши свої щити... утворили непроникну стіну... Гарольд — також піший стояв разом із братами біля свого прапора, щоб... нікому не спало на думку втікати... Билися несамовито... Обидві сторони... не хотіли поступатися... Раптом з'явився Вільгельм і дав своєму війську сигнал до удаваної втечі. Побачивши це, англи розладнали свої щільні ряди і швидко погналися за втікачами... Нормандці, повернувшись проти ворогів, напали на них і, зі свого боку, змусили втікати англів... Утім, перемога не схилялася рішуче ні на один, ні на другий бік... Врешті-решт Гарольда було поранено стрілою в голову, і він упав на полі битви і тим надав перемогу нормандцям...

Після поразки Гарольда під Гастінгсом Лондон здався на милість переможцям. А нормандський герцог став королем Англії й увійшов в історію як *Вільгельм I Завойовник* (1066–1087).

Нормандське завоювання знаменувало новий етап в розвитку Англії. Насамперед нормандська верхівка розмовляла французькою, а місцеве населення — давньоанглійською, тож завойовники та переможені не розуміли й ненавиділи одне одного. Територію країни було поділено на дрібні графства, землі в яких роздавали воїнам. Нормандці будували замки-фортеці й жорстоко придушували будь-які спроби опору місцевого населення.

Вільгельм Завойовник увів посади *шерифів* — чиновників, відповідальних за збирання податків, яких призначав король. Згодом вони стали командувати місцевим військом і очолювати суд.

Він наказав провести перепис населення, щоб уточнити кількість своїх підданих

Невідомий художник
XVIII ст.
Вільгельм I Завойовник

і розмір їхнього майна, яке обкладалося податком. Призначені королем переписувачі вимагали, щоб місцеві жителі говорили їм тільки правду, як на Страшному суді, тому матеріали перепису дістали назву «Книга Страшного суду».

Французьке походження правителів тісніше пов'язало Англію з континентальною Європою і заклало основу для суперництва із Францією, яке тривало протягом багатьох століть.

2 Як правив Генрі II Плантагенет

Яким чином вдалося Генрі II зміцнити королівську владу? Поміркуйте, як це вплинуло на подальший розвиток Англії.

Невідомий художник XIX ст.
Генрі II Плантагенет

У другій половині XII ст. англійський престол обіймав **Генрі II Плантагенет**¹ (1154–1189). Генрі був талановитим правителем, мав чудову пам'ять і володів шістьма мовами, утім, не знав англійської. Водночас був невибагливим, нехтував зручностями та виявляв неабияку енергію та працьовитість. Завдяки вдалому одруженню мав великі земельні володіння не тільки в Англії, а й у Франції.

Для зміцнення влади Генрі запровадив важливі реформи. Військова — полягала в частковому або навіть повному звільненні феодалів від військової служби. Натомість із них утримували спеціальний податок — «щитові гроші», на які король наймав армію, підпорядковану тільки йому.

Унаслідок цієї реформи залежність короля від феодалів значно зменшувалася.

Суть судової реформи полягала в тому, що відтепер кожна вільна людина могла за певну платню перенести розгляд своєї справи із суду феодала до суду короля. Розслідування в королівському суді проводили 12 місцевих жителів, які присягали на Біблії в тому, що чесно вестимуть справу. Відтак цей суд назвали **судом присяжних**.

Суд присяжних — суд, у якому беруть участь присяжні засідателі — люди, котрі на певний час залучаються до участі в розгляді судових справ.

¹ Прізвисько *Плантагенет*, що стало іменем нової династії, Генрі II успадкував від батька, який прикрашав свій шолом гілкою рослини жовтого дроку (лат. *plantagenista*). Плантагенети правили Англією в 1154–1399 рр.

Так в Англії поступово складалося *загальне право* — єдині для всієї країни закони.

А вже у другій половині XIII ст. Англія пережила війну між прихильниками обмеження влади короля та військами монарха. Армія баронів, містян і рицарів під проводом графа Симона де Монфора здобула перемогу над військом короля. У **1265 р.** Монфор, аби мати підтримку населення, уперше скликав *парламент*. Тому Англія вважається батьківщиною європейського парламентаризму.

3 Яку війну називають Війною троянд

Знайдіть на карті (с. 87) землі Ланкастерів та Йорків. Доберіть синоніми до поняття «Війна троянд».

Після Столітньої війни до Англії повернулися тисячі розчарованих людей, для яких війна була справою їхнього життя. Незабаром почалася кровопролитна боротьба за владу, яку вели два впливові феодалські роди Ланкастерів та Йорків. За родовими емблемами суперників ця війна дістала назву Війни **Червоної і Білої троянд (1455–1486)**. Незважаючи на романтичну назву, війна відзначалася надзвичайною жорстокістю і підступністю. Проте ані Ланкастери, ані Йорки у ній не перемогли. Перемогу здобув Генрі VII Тюдор, далекий родич Ланкастерів. Одружившись із представницею династії Йорків, Генрі VII замирився з їхніми прибічниками та поєднав у своєму гербі обидві троянди — червону і білу. Генрі VII примусив аристократів розпустити свої загони і зруйнував замки непокірних феодалів. Оскільки у війні загинуло багато знатних родів, Генрі VII ввів до парламенту особисто відданих йому людей. Так до влади прийшла нова династія Тюдорів, яка правила Англією до початку XVII ст.

1. Коли відбулася битва при Гастінгсі?
2. Коли й чому було скликано англійський парламент?
3. Чому протистояння в англійському суспільстві в XV ст. дістало назву Війни Червоної і Білої троянд?

4. Визначте основні напрями політики англійських монархів у XII–XV ст.
5. Порівняйте діяльність Вільгельма I Завойовника і Генрі II Плантагенета.
6. Сьогодні майже в усіх демократичних країнах існує суд присяжних. Як ви думаєте, чому? Зробіть висновок про значення появи суду присяжних для розвитку європейської демократії.

Порівняйте наслідки Столітньої війни для Англії та Франції. Поміркуйте, чому в сучасній Англії Вільгельм Завойовник є одним із найбільш популярних історичних діячів.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQwN>

§18. ПРАКТИЧНА РОБОТА. «ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ»

1 Хто такий Іоанн Безземельний

На основі тексту і документа поясніть іронічне прозвання Іоанна.

«Велику хартію вольностей» підписав **Іоанн Безземельний** (1199–1216) — один із синів Генрі II Плантагенета. Жоден із тогочасних хроністів не знайшов для нього доброго слова.

Сучасники глузували з нього через те, що Генрі II обділив його при розподілі спадку. До того ж унаслідок невдалої війни з Францією Іоанн утратив на континенті всі спадкові землі Плантагенетів. Тож Безземельним його прозвали не без підстав.

Про які риси характеру Іоанна Безземельного ви дізналися з документа? Як ви думаєте, до яких наслідків могла призвести така поведінка глави держави?

ІСТОРИК Ш. ПТІ-ДЮТАЙІ ПРО ІОАННА БЕЗЗЕМЕЛЬНОГО НА ОСНОВІ ХРОНІК

...Іоанн був схильний до нападів лютого гніву, під час яких «очі його метали блискавки і він весь синів»... характерною була його нездатність... закінчувати те, що він почав, і залишатися на тій стороні, яку він собі обрав; він зраджував всім, хто намагався залучити його на свій бік: своєму батькові, своєму братові Річарду, своїм союзникам, своїм друзям, своїм баронам... До цієї нестійкості приєднувалися нісенітне зухвальство і цинічна легковажність, що обурювали духовних осіб: він не був у змозі навіть під час якої-небудь церемонії, наприклад коронації його як герцога нормандського, тримати себе пристойно...

2 За яких обставин з'явилася «Велика хартія вольностей» і яким був її зміст

Поміркуйте, чому король Іоанн підписав «Велику хартію вольностей».

У **1215 р.** барони змусили Іоанна Безземельного підписати грамоту — «Велику хартію вольностей» (*Magna Carta*), що гарантувала його підданним певні права та привілеї. Документ виготовили в кількох копіях, аби кожне графство отримало екземпляр з оригінальним підписом короля.

- 1) Прочитайте документи. Випишіть незнайомі слова, запитайте в учителя їх значення.
- 2) На основі документів визначте права, закріплені «Великою хартією вольностей». Відповіді запишіть у занотовану в зошит таблицю (зі с. 96).
- 3) Випишіть статтю 39. Підкресліть ті слова, в яких уперше було проголошено принцип недоторканості особи.

З АНГЛІЙСЬКОЇ ВІКШЕДІЇ

Оригінальні статті були написані на пергаменті, латиною. Кожен з них був скріплений великою королівською печаткою за допомогою бджолиного воску і смоли. Більшість з них не збереглася. Оригінали хартії мали суцільний текст. Сучасну нумерацію 63 статей було зроблено лише в 1759 р.

ВИТЯГ ІЗ «ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ»

1. По-перше, ми дали перед богом згоду і підтвердили цією хартією за нас і наших нащадків на віки, щоб англійська церква була вільною і повною мірою й недоторканністю володіла своїми правами і свободами.

12. Ані щитові гроші, ані будь-які інші платежі не повинні стягувати в нашому королівстві інакше, ніж за загальною радою королівства нашого...

13. Місто Лондон... всі інші міста, і бурги, і містечка, і порти мали всі свободи і вільні свої звичаї.

14. Щоби мати загальну раду королівства для призначення нових платежів чи обкладення щитовими грішми, ми накажемо скликати архієпископів, єпископів, абатів, графів, старших баронів нашими листами кожного окремо...

20. Вільна людина буде штрафуватися за дрібний проступок відповідно до виду цього проступку, причому повинно залишатися недоторканим основне майно відповідача...

39. Жодна вільна людина не буде заарештована, ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або відправлена у вигнання інакше, ніж за законним вироком рівних цій людині та за законом країни.

41. Усі купці повинні мати право вільно й безпечно виїздити з Англії та в'їздити до неї, перебувати та їздити Англією, як суходолом, так і водою, для того, щоб купувати і продавати без будь-яких незаконних мит, сплачуючи лише старовинні та справедливі, звичаєм установлені мита, за винятком воєнного часу...

61. Ми [король] створюємо... гарантію, а саме: щоб барони обрали двадцять п'ять баронів із королівства, кого забажають, а ті повинні всіма силами охороняти і змушувати охороняти мир і вольності, які ми їм надали...

Основні питання	Як Хартія вольностей захищала різні верстви англійського населення
Які права надавали церкві	
Якими були права вільної людини	
Якими були права загальної ради	
Якими були права Лондона та інших міст	
Якими були права купців	
Як стягувалися податки	
Як штрафували людину	

У якій статті хартії підкреслено значення діяльності баронів? Як у сучасній Великій Британії зберігається пам'ять про підписання «Великої хартії вольностей»?

Іоанн підписує хартію в оточенні єпископів, ченців і баронів.
(барельєф на будівлі Верховного суду Великої Британії)

1. Обговоріть у загальному колі роль «Великої хартії вольностей» для розвитку середньовічного світу. Чому хартію вважають першим в Європі документом, що засвідчив основні права людини?
2. Закінчіть речення: Я попрацював/попрацювала ефективно тому, що...

§19. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

1 Як було утворено Священну Римську імперію Оттоном I Великим

Обмінуйтеся думками в парах: які риси характеру допомогли Оттону I створити нову державу.

Лукас Кранах Старший.
Оттон I
(із хроніки Тюрингів, XVI ст.)

Німецька держава з'явилася на карті середньовічної Європи в IX ст., а вже через століття постала *Німецька імперія*, творцем якої був Оттон I (936–973).

Об'єднуючи державу, Оттон I застосовував для боротьби з непокірними німецькими феодалами і військову силу, і вдалі династичні шлюби. До того ж він заручився підтримкою церкви, якій дарував багато земель і численні привілеї. Створивши сильне кінне військо, Оттон I завдав нищівної поразки угорцям і на завжди припинив їхні набіги на Німеччину.

Зміцнивши становище всередині країни, король звернувся до ідеї відновлення Римської імперії. Для цього він здійснив походи в Північну Італію, а також допоміг папі приборкати римську знать. Вдячний за допомогу, папа в 962 р. в соборі Святого Петра в Римі увінчав Оттона I імператорською короною. Так **962 р.** в Європі постала нова імперія.

Як і Карл Великий, Оттон I вважав свою державу спадкоємицею Римської імперії. Тому згодом вона стала називатися **Священна Римська імперія**.

Священна Римська імперія була феодално-теократичною державою, оскільки на її політику вирішальний вплив мали католицькі релігійні діячі.

Оттон I і його дружина
(статуї в соборі
міста Мейсен у Німеччині)

Теократія (від грецького «теос» — Бог; «кратос» — сила, влада) — форма правління, за якої світська влада належить духовенству, а більшість сфер суспільного та індивідуального життя визначаються панівною релігією та церквою.

2 Як відбувалася боротьба за політичний провід між світськими і духовними володарями

Словосполучення «ходіння до Каносси» стало крилатим висловом. Поміркуйте, що воно означає і наскільки актуальне сьогодні.

В XI — на початку XII ст. розгорілося протистояння правителів Німеччини з папами римськими за право призначати і затверджувати єпископів та абатів на церковні посади. У боротьбу за верховенство у церковних і політичних справах були втягнуті різні верстви населення.

Про це протиборство яскраво свідчать події, що увійшли в історію як «ходіння до Каносси» (XI ст.). Один з найвідоміших пап Середньовіччя Григорій VII намагався підкорити духовенству світських феодалів та імператорів. На цьому шляху йому протистояв німецький імператор Генріх IV. У розпал боротьби папа відлучив його від церкви, а всіх його підданих звільнив від васальної клятви. Тому, незважаючи на своє високе становище, Генріх мусив урочисто вибачитися перед папою. Зустріч призначили у замку Каносса. Генріх був готовий навіть поцілувати папську туфлю. Щоправда, за кілька років Генріх IV усе-таки переміг папу Григорія VII.

Як описує український письменник Павло Загребельний стан імператора та умови прощення? Що, на вашу думку, відчував Генріх?

З РОМАНУ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «СВПРАКСІЯ» Похід до Каносси

У січні 1077 року імператор прибув до Каносси. Замок мав потрібні мури. Генріх впущено за другу стіну, почет лишився зовні. Між мурами, знявши імператорські прикраси, без будь-якої пишноти, простоволосий, босий, стояв він, очікуючи присуду папи, постився з ранку до вечора, стояв без сну, непорушно, залякло, ніби вмер. Так тривало три дні. Лише на четвертий його було допущено до папи. Після тривалої розмови і прийняття ганебних умов папа зняв відлучення.

Протистояння імператорів і пап закінчилося компромісом. На думку істориків, ця боротьба послабила зв'язки між імператорами і різними верствами німецького суспільства, що стало однією з причин роздробленості Священної Римської імперії.

3 Чим уславився Фрідріх II

Уявіть себе вченим-дослідником, у розпорядженні якого лише ілюстрації і невеликий текст. Складіть інформацію для інтернет-довідника про Фрідріха II, використовуючи тільки джерела підручника.

Онук Барбаросси, легендарного учасника Третього хрестового походу, Фрідріх II (1212–1250) був одним із найосвіченіших імператорів Священної Римської імперії. Крім німецьких земель, Фрідріху II належав південь Італії та великий багатий острів Сицилія. Тут він провів більшу частину свого життя і звідси правив імперією. Найчастіше Фрідріх II перебував в походах або в Італії, тому надав німецьким князям великих повноважень і не втручався в їхні справи. Саме тому його діяльність закріпила роздробленість у Німеччині.

1. Зображення Фрідріха II з його книги «Мистецтво полювання з птахами» (XIII ст.)
2. Сучасна поштова марка із зображенням Фрідріха II
3. Августаль — монета Фрідріха II
4. Замок Капель-дель-Монте, у спорудженні якого брав участь Фрідріх II, один із найвідоміших у світі
5. Священний Єрусалим — столиця королівства хрестоносців, відбудований Фрідріхом II (середньовічна гравюра)

4 Чому закріпилась територіальна роздробленість Священної Римської імперії

Використайте інфографіку і поясніть, чому в Німеччині не склалася сильна централізована монархія.

Розвиток німецьких держав в епоху Середньовіччя характеризувався кількома важливими процесами, що унеможливили централізацію країни протягом багатьох століть поспіль.

ПРИЧИНИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ / ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Внутрішні чинники

Початок піднесення господарства (з XI ст.)

Королівський трон не передавався у спадок

Жодне з великих міст не стало центром об'єднання країни

Обрання імператора найвпливовішими феодалами та єпископами

Слабкість дрібних, середніх феодалів, які не могли стати підтримкою центральній владі

Міста надавали перевагу зовнішній торгівлі над внутрішньою

Зовнішні чинники

Зовнішня колонізація, війни в Італії

Як ви дізналися зі схеми, одним із визначальних зовнішніх чинників роздробленості стала зовнішня колонізація — просування німецьких колоністів на східноєвропейські землі, заселені слов'янами. Цей рух почався ще в X ст. і тривав із перервами упродовж майже всього Середньовіччя. Рицарі і священники, селяни та ремісники зводили на завойованих слов'янських землях міста — Бранденбург, Мекленбург, Берлін, Любек, Росток та ін. На землях Східної Прибалтики, заселеної племенами лівів, естів і пруссів, європейські рицарі заснували міста Ревель (сучасний Таллінн) і Ригу.

Знайдіть на карті підтвердження факту роздробленості Німеччини. Назвіть держави, які входили до складу Священної Римської імперії в XI ст. Як змінилися імперські кордони у XII—XIV ст.?

Захоплення нових земель на східному кордоні, війни в Італії призвели до послаблення влади імператора та посилення німецьких князів. Сім князів, які мали право обирати імператора, називалися курфюрстами.

У 1356 р. імператор Карл IV Люксембург видав «Золоту буллу»¹, що визначала порядок передачі трону у Священній Римській імперії і закріплювала за курфюрстами право на вищий суд, карбування власної монети, стягування мита і навіть право вести війну один з одним.

Який порядок успадкування престолу визначала «Золота булла»? Кому вона була вигідна?

ІЗ «ЗОЛОТОЇ БУЛЛИ»

Божою милістю ми, Карл IV, імператор Римський і король Богемії², на вічну пам'ять.

Щоб установити єдність між курфюрстами і ввести узгоджені вибори і запобігти роздробленості — ми на загальному зібранні в Нюрнберзі... оголосили виконувати таке...

Коли стане відомо про смерть короля чи імператора, хай курфюрсти... зберуться протягом трьох місяців у Франкфурті та виберуть Римського короля як майбутнього імператора. Питання про вибір має вирішуватися простою більшістю голосів. Обраний повинен одразу затвердити лени, привілеї, права і свободи курфюрстів...

Сторінка
«Золотої булли»

Але щоб німецький король став повноправним імператором, папа римський мав увінчати його в Римі імператорською короною.

У роздробленій Німеччині не існувало єдиних для всієї країни армії, уряду, загальної скарбниці, спільних законів. Органом станового представництва був *рейхстаг*, до нього входили князі, рицарі та представники великих міст. Рейхстаг вирішував лише загальнодержавні питання, не втручаючись у справи князівств. І хоча на початку XVI ст. династія Габсбургів володіла найбільшими територіями в Європі, проте в них, як і раніше, панувала роздробленість.

¹ Булла — особливий документ імператорів і пап з печаткою.

² Богемія — історична область у Центральній Європі, частина сучасної Чехії.

1. Коли утворено Священну Римську імперію?
2. Що таке «Золота булла»?
3. Як діяльність Фрідріха II посилила роздробленість Німеччини?
4. Визначте, якими перетвореннями Оттон I зміцнив Німецьке королівство.
5. Поясніть, чому, на відміну від Англії та Франції, у Німеччині не утворилася єдина централізована держава.
6. Поміркуйте, чому Фрідріха II сучасники називали «Дивом світу».

- 1) Охарактеризуйте зовнішню політику німецьких імператорів.
- 2) Визначте за картою (с. 101) результати німецького просування на схід Європи.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQwT>

§20. ДЕРЖАВИ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В СЕРЕДНІ ВІКИ

1 Якими були італійські торговельні республіки

Чим вражали сучасників італійські міста?

Так само, як і в Німеччині, в Італії не було сильної королівської влади. За Північну Італію конкурували папи та німецькі імператори. У центральній Італії існувала Папська держава, яка претендувала на роль лідера, а на півдні — увесь час хазяйнували загарбники.

В Італії ніколи не згасали традиції міської культури, тож за першої нагоди тут відроджувалися ремесла й торгівля. Найбільшими містами стали Венеція, Генуя, Флоренція, Болонья.

Заснована в V ст. *Венеція* була одним із найбільших торговельних міст-держав Італії. Розташоване на численних острівцях, місто дивувало всім: і каналами-«вулицями», якими венеціанці пересувалися на човнах-гондолах, і величним собором Святого Марка, і традиціями *дожів* — пожиттєвих правителів Венеції.

За переказами, щороку дождь виходив у море, кидав каблучку і промовляв: «Ми обручаємося з тобою, море!», адже основним заняттям венеціанців була морська торгівля. Вони не лише привозили різноманітні східні товари, а й продавали власну продукцію: шовкові тканини, скло, зброю, бурштинові намиста та дзеркала, які славилися по всій Європі. Венеціанські купці торгували з усіма країнами Середземномор'я. Особливо могутність Венеції посилилася під час Хрестових походів.

У Чорному морі панувала *Генуя*, купці якої зводили нові і захоплювали вже існуючі торговельні порти, розташовані на землях сучасної України, як-от — Кафа (нині Феодосія), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава).

Одним із найбагатших було місто *Флоренція* (у перекладі — «квітуча»), яка також славилася своїми ремеслами. Місто було відоме в Європі як центр лихварських і банківських операцій. Визнаною валютою став *флорин*, названий на честь Флоренції.

Використовуючи карту (с. 101) та ілюстрації, визначте особливості розвитку італійських міст, торгівлі та ремесел. Про які досягнення свідчать наведені споруди та вироби?

Кафедральний собор Сан-Лоренцо в Генуї

Джованні Антоніо Каналь (Каналетто).

Свято заручин дожа з Адріатичним морем (XVIII ст.)

Предмети побуту знатних італійців: гаманець, рукавиця герцога, тарілка, скриня

Частина італійських міст в XI–XII ст. перетворилися на *республіки* — *самоуправні комуни*, очолювані консулами (радниками). У Флоренції навіть були прийняті закони «Встановлення справедливості», що закріплювали права містян. Проте зазвичай виборче право в італійських республіках мали тільки заможні верстви.

Поступово міста-держави розрослися, і комуни вже не могли управляти ними, забезпечувати стабільну політичну обстановку.

2 Якою була Іспанія під владою мусульман

Якими, на вашу думку, були наслідки арабського завоювання Піренейського півострова?

На початку VIII ст. арабські війська захопили майже весь Піренейський півострів за винятком гірських північних районів Піренеїв. На завойованих землях араби, яких європейці називали *маврами*, утворили нову державу — *Кордовський халіфат*.

Столиця арабської Іспанії — Кордова стала одним із найбільших і найкрасивіших міст середньовічної Європи. Тут мешкало майже пів мільйона жителів, височіло багато палаців і мечетей. У всьому світі були відомі виготовлені на Піренеях скляний посуд, вироби з дорогоцінних металів, шкіри, шовкових і вовняних тканин.

Араби вдосконалили сільськогосподарські знаряддя праці та розширили зрошувальні канали. Це сприяло піднесенню землеробства й дало можливість жителям Піренейського півострова вирощувати фінікову пальму, гранатове дерево і шовковицю, рис, бавовну, цукрову тростину, апельсини й лимони. Крім того, у східних країн іспанці запозичили секрет китайського паперового виробництва та чимало ремісничих навичок.

Будівлі, зведені мусульманськими архітекторами, вражають красою та оригінальністю оздоблення. Цей стиль архітектури, що дістав назву мавританського, вирізняє велика кількість арок і куполів, витончена настінна різьба й вишуканий орнамент.

Опишіть пам'ятки культури, звертаючи увагу на деталі будівель, які характерні для мавританського стилю.

Альгамбра, пам'ятка мавританської архітектури (XIII–XIV ст.)

Арабески на стінах кордовської мечеті

Спочатку в мусульманській Іспанії доволі мирно співіснували християни, мусульмани та іудеї. Проте з часом релігійна поміркованість змінилася примусовим наверненням населення до ісламу. Водночас сім століть поспіль на Піренейському півострові взаємодіяли різні цивілізації — християнська, арабо-мусульманська та іудейська.

3 За що воювали іспанці під час Реконкісти

Чому Реконкісту називають священною війною?

Підкорені жителі Піренейського півострова не хотіли жити під чужою владою. Тож одразу після завоювання маврами Іспанії починається **Реконкіста** — священна війна християн проти мусульман.

Боротьбу за звільнення Піренейського півострова, освячену папою римським, вели всі верстви християнського населення. Феодали, які брали участь у Реконкісті, здобували нові титули, посади та землі. Селяни становили значну частину війська, отримуючи ділянки землі й особисту свободу. А міста, відвойовані у маврів, домагалися самоврядування. У боротьбі проти маврів християнам Іспанії допомагали рицарі Франції, Англії, Німеччини та Італії.

Реконкіста (від іспанського і португальського — «відвоювання») — боротьба за звільнення Іспанії та Португалії від арабів-завойовників, що тривала у VIII–XV ст.

На відвойованих у маврів територіях поступово виникли християнські держави — королівства Кастилія, Наварра, Арагон та ін. Хоча між цими державами і велась жорстка боротьба за території та лідерство, вони все одно об'єднувались у боротьбі проти маврів. Важливу перемогу християни здобули наприкінці XI ст., захопивши Толедо — одне з найкращих міст мусульманської Іспанії. Толедо став столицею Кастилії, яка відіграла чималу роль у Реконкісті.

Якою була політика іспанського короля Альфонсо після взяття Толедо? Чи погоджуєтеся ви з його рішеннями? Чи сприяла така політика успіху Реконкісти?

СЕРЕДНЬОВІЧНА ХРОНІКА ПРО ОДИН З ЕПІЗОДІВ РЕКОНКІСТИ

У цьому (1085) році зібрав король Альфонсо велике військо, більше, ніж будь-коли, і пішов на Толедо... І змушені були маври здати місто королю Альфонсу... І звернулися маври до короля з проханням, аби залишив їх у місті і щоб зберегли вони свої будинки і майно, і все те, чим вони володіють, і король дон Альфонсо дозволив їм жити...

І трон короля був перенесений у королівський палац Толедо. Крім того, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську релігію...

Реконкіста не була періодом суцільних військових дій. Періоди битв змінювалися мирним співіснуванням християн і мусульман.

Минуло ще сто років, перш ніж у XII ст. розпочався новий, вирішальний етап Реконкісти. У результаті відвоювань утворилася Португалія зі столицею в місті Лісабон, розширилось Арагонське королівство з головним містом Сарагосою. Поступово правителям християнських держав Піренейського півострова вдалося об'єднати свої сили й повністю розгромити війська маврів та їхніх союзників із Північної Африки.

Наприкінці XIII ст. в арабів залишилась одна область на півдні Піренейського півострова — Гранадський емірат, якому протистояли чотири християнські держави: Наварра, Португалія, Кастилія та Арагон.

Використовуючи карту, встановіть основні етапи Реконкісти. Знайдіть на карті місто, у яке Альфонсо переніс свою столицю. На території якого королівства воно розміщене?

Як митці підкреслили успіх Альфонсо і поразку маврів? Яку інформацію про учасників подій можна дізнатися з ілюстрації?

Альфонсо вступає в Толедо
(керамічне зображення на площі Іспанії в Севільї)

4

Як утворилось Іспанське королівство

Простежте перебіг утворення Іспанського королівства і складіть відповідний план.

У період Реконксти на Піренейському півострові утворилися нові християнські держави. Перед їх правителями постали складні політичні й військові завдання — насамперед установити панування католицизму і вигнати арабів з Піренейського півострова. Під час Реконксти ці завдання були успішно вирішені.

У Кастилії та Арагоні, які поступово об'єднували навколо себе іспанські держави, склалися станово-представницькі монархії. Ще в 1188 р. король Кастилії вперше скликав раду з феодалів, містян і духовенства. Так виник представницький орган — **кортеси**, які затверджували нові податки, брали участь у створенні законів.

Кастильські кортеси стали першим у Європі парламентом, у виборах до якого до XV ст. брали участь селянські общини.

Кортéси (від іспанського «корт» — «королівський двір») — представницькі органи влади в Португалії та Іспанії.

Слідом за Кастилією представницькі органи почали формуватися і в інших державах Піренейського півострова. Наприкінці XV ст. відбулося об'єднання двох найсильніших держав на Піренеях під владою подружжя **Фернандо II Арагонського та Ізабель I Кастильської**.

Сталося це завдяки їхній **династичній унії**. Утворення єдиного Іспанського королівства сприяло завершенню Реконквісти. Водночас в об'єднаній Іспанії почалося жорстке переслідування нехристиян, тож мусульмани та іудеї змушені були залишити Піренеї. Так з Іспанії пішло багато підприємливих, досвідчених банкірів, торговців і ремісників, що негативно вплинуло на її подальший розвиток.

Династична унія — політичне об'єднання двох держав, яке управляється однією династією, водночас кордони держав, закони та інтереси залишаються різними.

5 Як управляло Іспанією католицьке подружжя Ізабель та Фернандо II

Охарактеризуйте основні напрями діяльності Ізабель I та Фернандо II.

Подружжя Фернандо II Арагонського та Ізабель I Кастильської відіграло неабияку роль в історії Іспанії. За правління цієї пари відбулося завершення Реконквісти, об'єднання країни та відкриття Америки. І все це сталося в **1492 році!**

Для зміцнення своєї влади подружжя реорганізувало армію, укріпило державний апарат і зруйнувало замки непокірних дворян. Натомість вірні дворяни-гранди отримували посади при дворі. Королівське подружжя реформувало фінансову систему та сприяло розвитку міст.

Талант політиків позначився й у тому, що, на відміну від монархів Португалії, Англії і Франції, Ізабель I та Фернандо II зрозуміли перспективність проєктів Христофора Колумба. Навіть існує легенда, що королева віддала свої коштовності, аби спорядити експедицію Колумба. Відкриття Америки зробило Іспанію однією з найвпливовіших держав Європи.

Ізабель I та Фернандо II сприяли розвитку національної культури. Королева стала покровителькою мистецтв, допомагала університетам, талановитим письменникам і вченим.

Найпочеснішим своїм титулом Ізабель I та Фернандо II вважали звання *католицькі королі*, надане їм папою римським за успішне закінчення Реконквісти. Ревні католики, Фернандо II та Ізабель I прагнули досягти єдиної віри для всіх своїх підданих. Саме в цей час в Іспанії було утворено *інквізицію* — церковний суд. Усіх, кого підозрювали в порушенні католицького вчення, чаклунстві та інших гріхах, підда-

вали жорстоким тортурам і страчували. В Іспанії нерідко відбувалися привселюдні страти: при великому зібранні люду засуджених спалювали на вогнищі. Інквізиція мала для Іспанії страшні наслідки.

Використовуючи подані ілюстрації, охарактеризуйте діяльність Ізабель I та Фернандо II.

1

2

3

1. Королівський замок Фернандо II та Ізабель I в Сеговії (сучасне фото)
2. Ізабель I та Фернандо II (середньовічне зображення)
3. Христофор Колумб перед королевою Ізабель I і королем Фернандо II (картина невідомого іспанського художника XIX ст.)
4. Визволення католицьким подружжям міста Альмерія під час Реконквісти (керамічне зображення на площі Іспанії в Севільї, початок XX ст.)

1. Чим запам'яталися вам італійські республіки?
2. Коли і чому були утворені кортеси?
3. Чому Ізабель та Фернандо називають католицькими королями?
4. Використовуючи ілюстрації і текст параграфа, опишіть життя людини в арабській Іспанії.
5. Назвіть причини і наслідки Реконкісти.
6. Поміркуйте, що спільного в Реконкісти та Хрестових походах і чим вони відрізняються. Оцініть державницьку діяльність Ізабель та Фернандо.

- 1) Заповніть пропуски у тексті: «Реконкіста почалась у ... і завершилась через ... століть відвоюванням ... . Наприкінці ... століття весь ... півострів опинився під владою ... церкви».
- 2) Кастилія в перекладі означає «країна замків». За можливості знайдіть інформацію, яка підтверджувала б справедливість цієї назви.

Готуємося до уроку
узагальнення
і тематичного
оцінювання

<http://bit.do/fFQwZ>

Україна — це Європа

В епоху Середньовіччя монархи європейських країн за традицією зверталися до своїх дітей із повчальними творами. Наведені нижче уривки звернень Великого київського князя Володимира Мономаха та короля Франції Луї IX Святого до своїх наступників дадуть вам змогу переконатися у спільності загальнолюдських цінностей в епоху Середньовіччя.

Луї IX Святий

Повчання короля своєму синові

1. Любий сину, перше, чого тебе вчу: хай сповниться серце твоє любов'ю до Господа; без цього ніхто не може врятуватися...
9. Дивися, щоб довкола були все люди добрі, будуть то духовні чи миряни, і частіше бесідуй з ними; уникай товариства злих...
15. У справі суду і розправи будь твердим і справедливим до своїх підданих, не ухилийся ні вправо, ні вліво, йди завжди прямо. Підтримуй справу біднішого, поки не з'ясується істина...
23. Війни і чвари, як свої, так і твоїх підданих, приборкуй якомога швидше...

Володимир Мономах

Повчання дітям

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

...На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод...
Ні пиття, ні їди не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте.

Розділ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§21. ВПЛИВ ЦЕРКВИ НА СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

1 Яку роль відігравала християнська церква в Середньовічній Європі

Обговоріть у загальному колі, чому роль церкви в Середньовіччі вважається суперечливою. Свої думки обґрунтуйте.

Християнська церква за європейського Середньовіччя впливала на всі сфери життя суспільства: брала участь в управлінні державами, допомагала світським правителям урегулювати складні стосунки між людьми, опікувалася хворими, старими й сиротами, відкривала школи. Християнська релігія давала віруючим, особливо гнобленим, особисту розраду, адже майнова нерівність в їхніх уявленнях перетворювалась на рівність у гріхах і стражданні. Християнство об'єднувало народи і країни Європи навіть тоді, коли вони воювали між собою.

Проте всередині самої церкви єдності не було. У **1054 р.** церква остаточно розділилася на римо-католицьку та православну. Розкол вплинув на спосіб життя, традиції та культуру країн.

Поступово між двома конфесіями склались традиційні відмінності. Так, главою католицької церкви є Папа Римський, православної — патріархи. Усі католицькі священники зобов'язані дотримуватися безшлюбності, у православ'ї безшлюбність передбачена лише для чернецтва. Служба у православних зветься літургія, у католиків — меса. Є певні відмінності і між самими положеннями релігійного віровчення та обрядами. У православ'ї вважається, що Святий Дух походить від Бога-Отця, а в католицизмі — і від Отця, і від Сина. Православні вважають, що після смерті на людину чекає рай і пекло, католики — рай, пекло і чистилище (можливість спокутувати нестерпні гріхи). Для католицизму притаманне надзвичайне шанування Богородиці — Діви Марії. Православні хрестяться трьома пальцями з правого плеча, а католики всією долонею — з лівого. Проте християни єдині в головному — вірі в Ісуса Христа і Діву Марію, яких вони прославляють і до яких звертаються у своїх молитвах.

Середньовічні католицькі богослови вчили, що церква отримала від Христа право відпускати гріхи за допомогою особливих папірців — **індульгенцій**. Торгівля ними означала, що будь-яка нечесна людина або навіть злочинець можуть відкупитися від покарання за гріхи. Водночас частину грошей, отриманих від продажу індульгенцій, використовували на утримання притулків і лікарень, будівництво шкіл і друкарень, зведення мостів і храмів.

Індульгенція (від латинського — «милість») — повне або часткове звільнення від покарання за гріхи.

Поєднайте інформацію двох творів: художнього і літературного. Як у вірші пояснюється необхідність купівлі індульгенцій? Де відбувається продаж індульгенцій? Про що свідчить герб Папи Римського, зображений на середньовічному малюнку?

ІЗ КНИГИ ШАРЛЯ ДЕ КОСТЕРА «ЛЕГЕНДА ПРО ТІЛЯ УЛЕНШПГЕЛЯ»¹

Якщо не хочеш в пеклі ти
Горіти сто віків —
Собі купити поспіши
Прощення від гріхів.
Купуйте індульгенцію,
Бо в ній спасіння є:
Хто папі гроші сплачує,
Той Богові дає.

Продаж індульгенцій
(середньовічний малюнок XVI ст.)

¹ Текст цитується в перекладі Є. Єгорової та С. Сакидона.

2 Як церква боролась з єретиками

Чому церква так жорстоко переслідувала єретиків?

На межі XII–XIII ст. католицька церква стає найвпливовішою силою західноєвропейського суспільства. Її могутність підкріплювалася дієвою системою церковних покарань за непослух.

Непокірним загрожувала *анафема* — акт відлучення людини від церкви, недопущення її до церковних таїнств і обрядів. Оголошення людині церковного прокляття робило її вигнанцем у суспільстві.

Проте в містах і навіть у селах з'являлося дедалі більше людей, які виступали проти церковних утисків. Таких людей духовенство називало **єретиками**.

Єретик — особа, що заперечує основи (канони) віровчення панівної церкви, віровідступник.

Кого католицька церква називає єретиком? Які слова документів підкреслюють ставлення церкви до єретиків? Якими способами добивалися зізнання від єретика?

ЗІ ЗБІРКИ ЗАКОНІВ «СІМ ПАРТІД»¹ ПРО ЄРЕТИКІВ

Звідки походить слово «єретик», скільки їх видів і яку шкоду вони приносять людям, котрі з ними спілкуються

«Єресь» як латиною, так і романською означає «розподіл», звідси походить слово єретик, тобто той християнин, який відхилився від католицької релігії. Існує багато категорій єретиків, проте дві з них — найголовніші. До однієї належать ті, хто вірує, проте їхні вірування розходяться з істинною вірою. До іншої категорії належать ті, які взагалі не вірують, і ці негідні люди думають, що душа вмирає разом із тілом, що ні за добро, ні за зло, яке людина творить у цьому світі, не буде ні нагороди, ні покарання.

Єретики заперечували дорогі церковні обряди та пишні богослужіння. Вони вимагали, аби духовенство відмовилося від десятини, своїх земельних володінь і багатств, виступали проти феодалських повинностей і податків, закликали «жити працею рук своїх». Вони й самі показували приклад праведного життя: роздавали майно бідним і жили подаяннями.

¹ «Сім партід» (тобто частин) — збірка феодалських законів XIII ст., укладена при королях Леона і Кастилії Альфонсо X та Альфонсо XI.

Таких поглядів дотримувалися, зокрема, й *альбігойці*¹, яких було оголошено еретиками. Тому католицька церква ініціювала проти них Хрестові походи, що увійшли в історію як **Альбігойські війни (1209–1229)**. Вони супроводжувалися нещадними грабунками і знищенням мирного населення.

Служителі церкви в усіх країнах переслідували еретиків і жорстоко розправлялися з ними. Їх відлучали від церкви, судили й карали. У XIII ст. для цього була створена **інквізиція**.

Інквізиція — спеціальний церковний суд, створений папою римським, для боротьби з еретиками.

На основі ілюстрації визначте, хто керує спаленням еретиків. Доберіть з тексту слова, які ілюструє ця мініатюра.

Спалення еретика (зображення XV ст.)

3

Яким був вплив діячів католицької церкви на середньовічне суспільство

На основі тексту обговоріть, якими ідеями середньовічних богословів ми послуговуємося до сьогодні.

Над питаннями християнської віри розмірковували вчені-богослови ще в IV–V ст. Найвидатніших із них зазвичай називають отцями Церкви, це: *Аврелій Августин*, *Ієронім*, *Василій Великий* та *Іоанн Златоуст*. У своїх творах вони розкрили основні положення християнської віри.

Діяльність багатьох католицьких священників була пов'язана зі світськими проблемами. Римський абат Діонісій Малий (VI ст.) використав дані про життя та загибель Ісуса Христа і встановив дату його народження. Спираючись на його обчислення, монах Біда Високоповажний (VII–VIII ст.) запропонував нову систему літочислення та відповідну форму записів «до Різдва Христового» (до нашої ери) і «після

¹ Назва «альбігойці» походить від міста Альбі в Південній Франції.

Різдва Христового» (наша ера). А вже Папа Римський Григорій XIII з 1582 р. запровадив новий календар, який і називається *григоріанським*. Це літочислення поступово було впроваджено в більшості країн і зараз є міжнародним стандартом.

Одним із найкращих богословів Середньовіччя був **Томá Аквінський** (бл. 1225–1274). Рішення Томи стати священником викликало категоричний спротив рідних, які просили його змінити своє рішення, проте юнак залишився вірним своєму покликанню. У Паризькому університеті, де він навчався, мовчазного юнака кілька років принижували, і лише його перемога в диспуті з десятьма богословами зробила Тому визнаним ученим. Тома Аквінський поєднав ідеї великого грецького філософа Арістотеля з християнським віровченням. Він створив власну систему християнської філософії, яку нащадки назвали «*томізм*». Тома пояснював багато християнських положень, спираючись не тільки на віру, а й на розум, писав, що розум здатний раціонально довести буття Бога. Проте, зрозуміло, віддавав перевагу істинам Божественним. Водночас Тома розвинув вчення про державу, право і закони. Так, віддаючи перевагу монархії як формі правління, філософ залишає за народом право на боротьбу проти правителя, якщо він порушує божественну волю, зловживаючи своєю владою. І до сьогодні прихильники ідей Томи Аквінського розвивають його вчення і називають його — *неотомізм*¹.

Карло Кривеллі.
Тома Аквінський (XV ст.)

1. Коли і чому стався церковний розкол?
  2. Що таке індульгенція?
  3. Хто такі єретики?
- ←
4. Доведіть на прикладах, що християнство сприяло розвитку писемності, друкарства, живопису, музики, архітектури.
  5. На основі прикладів з різних джерел: тексту підручника, документів та ілюстрацій — поясніть, чому в середньовічному суспільстві з'являлися єретики.
  6. Використайте карту «Християнська церква в Європі у VI–XIII ст.» (с. 117, QR-код) для визначення територій поширення католицизму, православ'я та ісламу.

¹ Частина нео в слові означає «новий».

Використайте матеріали параграфа і заповніть таблицю.

Основні відмінності між католицизмом і православ'ям	Православ'я	Католицизм
Глава церкви		
Назва служби		
Походження Святого Духа		
Посмертне життя людини		
Як хрестяться віруючі		
Спільне		

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQxa>

Карта
«Християнська церква в Європі у VI–XIII ст.»

<http://bit.do/ffQw5>

§ 22. ПРАКТИЧНА РОБОТА. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ. ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СТУДЕНТА

Ознайомтеся з матеріалами параграфа. Оберіть у параграфі не менше двох завдань і виконайте їх у зошиті. Поділіться з класом результатами роботи.

1 Як було влаштовано середньовічні школи та університети

Завдання 1

У V–X ст. освічених людей в Європі було мало, і навіть не всі королі вміли читати й писати.

Проаналізуйте схему і поясніть, як пов'язані зміни у суспільстві та виникнення потреби в освічених людях.

- розвиток ремесел і торгівлі;
- розширення відносин між державами;
- необхідність нової зброї

- необхідність здійснювати розрахунки та укладати документи;
- потреба в наданні юридичних, банківських і медичних послуг

Завдання 2

На основі ілюстрацій опишіть клас середньовічної школи. Хто навчає школярів? Скільки дітей у класі? Які методи навчання використовують?

Школа в Середні віки
(середньовічні зображення)

У розвитку середньовічної освіти велику роль відіграло християнство. При монастирях і храмах відкривали перші школи, головним предметом у яких було письмо. Зошитів тоді ще не було, й учні вчилися писати загостреною паличкою на покритих воском дощечках.

Завдання 3

На основі тексту та схеми порівняйте зміст середньовічної та сучасної освіти.

В XI–XII ст. з'явилися школи для всіх охочих, незалежно від національності й походження, де викладали «сім вільних мистецтв». Вільними їх називали тому, що опанувати їх могли лише вільні люди, а мистецтвом вважалася діяльність, спрямована на осмислення, творче сприйняття навколишнього світу, що також робить людину вільною. Створена ще в Давньому Римі, така освіта діяла протягом усього Середньовіччя. Цикл навчальних предметів складався із двох частин — *трівіуму*¹ і *квадрівіуму*.

¹ *Тривіум* — перші три науки, які мали опанувати студенти, від цього слова походить слово *тривіальний* — дуже простий, звичайний.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ОСВІТА «СІМ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ»		
вищі	арифметика геометрія астрономія музика	квадривиум
нижчі	граматика — вивчення латини риторика — красномовство діалектика — мистецтво міркування	тривиум

Завдання 4

На основі тексту складіть словничок «Середньовічні університети». Поділіться з класом, які із слів ви вже знали, а які виявилися новими.

У XII–XIII ст. викладачі та студенти міських шкіл почали створювати особливі об'єднання, що називались **університетами**.

Університети не тільки давали високий рівень освіти та свободи, а й забезпечували розвиток науки, міста і навіть держави, у якій вони діяли. Найперші з них виникли в Болоньї (Італія), Парижі (Франція), Оксфорді (Англія). До кінця XV ст. у Європі було засновано понад 60 університетів. Університети самі обирали свого очільника — *ректора*, самостійно визначали склад викладачів і могли судити своїх учнів. Учні називалися *студентами*, що латиною означає «старанно вчитися».

Університет (від латинського — «сукупність, спільнота») — вищий навчальний заклад, де готують спеціалістів із різних галузей знань, ведуть наукову роботу.

В університетах так само вивчали «сім вільних мистецтв», але на вищому рівні. Провчившись п'ять-сім років, можна було вступити на старші факультети — богословський, юридичний і медичний. Основними заняттями вважалися *лекції*, що читалися вранці та ввечері. Одягнений у чорну мантію магістр-викладач читав уголос якунебудь учену книгу, не дозволяючи собі ні на букву відступити від тексту.

Інший вид занять — *диспути* — словесні двобої, під час яких студенти вже мали право не тільки поставити запитання викладачу, а й виступити самі й навіть запропонувати будь-яку тему для обговорення. Перемагав на диспуті не той, хто більше знав, а той, хто переконливіше доводив свою точку зору.

Завдання 5

На основі ілюстрацій порівняйте середньовічну та сучасну освіту. Які традиції навчання існували в університетах?

2

1. Лекція в Болонському університеті (деталь гробниці Дж. да Леньяно, Болонья, XIV ст.)
2. Печатка Кембриджського університету (зображено ректора, який сидить між двома наглядачами, внизу міст через р. Кем, XIII ст.)
3. Клас в університеті Німеччини (середина XIV ст.)
4. Зустріч професорів Паризького університету (XIV ст.)
5. Вид на Старий університет Болонії (сучасне фото)
6. Диспут в університеті (мініатюра XIV ст.)

2**Яким було життя середньовічного студента****Завдання 6**

Ознайомтеся з документами (с. 121). Дізнайтеся, як студенти ставилися до навчання, яким було їхнє майнове становище.

Чимало студентів походили з містян, селян і небагатих рицарів, тому, аби заплатити за навчання і житло, вони змушені були заробляти уроками чи просити милостиню.

Навчання в усіх університетах велося латиною, тому студент міг почати своє навчання в одному університеті, а закінчити його в іншому місті чи навіть в іншій країні. Аби підтримати одне одного, студенти різних країн об'єднувалися в земляцтва.

ІЗ ТВОРУ НЕВІДОМОГО АВТОРА ПРО НАВЧАННЯ В ПАРИЖІ НА ПОЧАТКУ XIII СТ.

Майже всі паризькі школярі [студенти] займалися виключно тільки тим, щоб учитися й досліджувати щось нове.

Одні навчалися виключно для того, щоб знати, але це тільки цікавість, інші — аби прославитись, але це марнославність; нарешті, дехто вчився, щоб діставати пізніше вигоду, але це користолюбність. Дуже небагато хто з них навчався, щоб здобувати науку або навчати інших.

Gaudeamus¹ (Веселімося!) Carmen scholasticum (Студентський гімн) (Уривок)

Хай живуть нам виші всі,
Вся наша еліта:
Професори і доценти,
Аспіранти і студенти, —
«Многая їм літа!»
Хай живе республіка
І той, хто керує;
Хай живе наша спільнота

І благодійників щедрота,
Що про всіх нас дбає.
Всякий смуток геть від нас,
Песимізму досить;
Всякий біс нехай сконає,
Що студентам не сприяє,
На глум їх підносить.

Переспів М. Білика

Завдання 7

Чому ми пам'ятаємо П'єра Абеляра?

Одним із найвідоміших докторів середньовічних університетів був **П'єр Абеляр (1079–1142)**. Лекції Абеляра користувалися неабиякою популярністю. Послухати їх та поспілкуватися з викладачем прагнули студенти з різних університетів Європи. Доводячи, що людина має мислити та прагнути до нових знань, він пропонував учням не боятися захищати власну точку зору. Проте для багатьох сучасників Абеляр був цікавим через палке кохання до своєї учениці Елоїзи, яке він описав у книзі «Історія моїх нещасть». Вона була його ученицею і видатною жінкою свого часу. Розлучені, вони обоє пішли в монастир і листувались протягом багатьох років. До наших часів збереглися листи Абеляра до Елоїзи. Коли, через двадцять років після смерті Абеляра, померла Елоїза, на виконання її останньої волі вона була похована в одній могилі з тим, з ким її розлучила доля.

¹ Гаудеамус (від латинського — «веселімося») — середньовічна студентська пісня, студентський гімн.

З ЛИСТІВ П. АБЕЛЯРА

«Найголовнішим для філософа є дослідити істину за допомогою розуму, йти у всьому не за думками інших, а лише за доводами розуму».

«Постійні й часті сумніви — перший ключ до мудрості... Бо сумніви штовхають нас до пошуків, а пошуки допомагають пізнати істину».

Уявіть собі диспут у середньовічному університеті. Напишіть короткий твір про цю подію, обравши для теми диспуту одну з відомих вам подій Середньовіччя.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQxi>

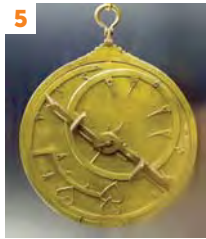
§23. НАУКОВІ І ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ. КНИГОДРУКУВАННЯ

1 Якими були винаходи Середньовіччя

Використайте ілюстрації (с. 123) і заповніть у зошиті таблицю, визначивши, яких сфер життя людини стосувалися і яке значення мали відкриття, здійснені середньовічними винахідниками.

Винаходи Середньовіччя	Вплив винаходів на середньовічне суспільство
Винайдення вертикального ткацького верстата	
Виготовлення окулярів, ножиць, скляних дзеркал, петель для гудзиків, дзвіниці	
Створення корабля — <i>каравели</i> , <i>лоцїї</i> — карти берегових ліній, <i>астролябїї</i> — приладу для визначення координат корабля	
Поширення вітряків	
Виробництво пороху, гармат	
Поява годинників на вежах міст	
Колісний плуг	
Перший власний папір, секрети виготовлення якого перейняли в арабів	

1. Ткацький верстат. **2.** Окуляри. **3.** Дзеркало. **4.** Ножиці. **5.** Астролябія.
6. Вітряк. **7.** Лоція. **8.** Годинники. **9.** Каравела. **10.** Колісний плуг. **11.** Гармати

2 Як були започатковані наукові дослідження

Які зрушення відбулись у середньовічній науці?

Наприкінці XII ст. в Західній Європі переважали знання, не підкріплені дослідною практикою. Проте життя потребувало не тільки теорій, а й практичних знань.

Провісником дослідної науки був оксфордський професор, монах **Роджер Бекон** (1214–1292).

Який підхід до науки засуджував, а який — схвалював учений? Які відкриття чи передбачення вдалося йому зробити? Припустіть, чому скульптор зобразив Бекона саме так.

УРИВКИ З ТВОРІВ РОДЖЕРА БЕКОНА

У старовинних книжках сказано, що алмаз можна розколоти за допомогою козячої крові. Я змочував алмаз козячою кров'ю, і в мене нічого не вийшло. Проте спосіб розколювати алмаз добре знають ювеліри...

Можна зробити візки без будь-якої худоби, які можуть котитися з неймовірною швидкістю; літальні машини, сидячи в яких, людина зможе приводити в рух крила, що ударяють по повітрю, подібно до пташиних. Прозорі тіла можна так обробити, що далекі тіла здаватимуться близькими, і навпаки. На неймовірній відстані можна буде читати найдрібніші літери, розглядати зорі.

...Нема нічого гіднішого, ніж вивчення мудрості, яка відганяє темряву неуттва, від цього залежить благо всього світу. Якою є людина у вивченні мудрості, такою вона є й у житті...

Статуя Роджера Бекона в Оксфорді (сучасне фото)

Твори Р. Бекона викликали жорстке неприйняття з боку католицького духовенства. За вироком церковного суду він майже 14 років просидів у в'язниці.

Вагомий внесок у розвиток дослідних знань зробила середньовічна *алхімія*, яка займалася пошуками «філософського каменя» — способу виготовлення універсальних ліків та перетворенням звичайних металів на срібло чи золото. Досліджуючи хімічні й фізичні властивості речовин, алхіміки отримали чимало сплавів та хімічних сполук, зокрема соду.

В епоху Хрестових походів розвивалися географічні знання, стали доконалішими географічні карти, з'явилися перші географічні атласи. Ще в XIII ст. венеціанський купець і мандрівник *Марко П'єло* дослідив та описав Китай і Центральну Азію.

3 Як винайшли книгодрукування

Розкажіть про долю Й. Гутенберга та його винаходу.

Невідомий художник
XVII ст.
Йоганн Гутенберг

Батьком європейського книгодрукування став німецький винахідник **Йоганн Гутенберг**. У середині XV ст. він винайшов друкарський верстат і спеціальну фарбу для літер. Йоганн Гутенберг започаткував і традиції друкарського тексту: розміщення, шрифти, оздоблення тощо. Близько 1450 р. Гутенберг видав друковану Біблію. Упродовж трьох років він виготовив 180 примірників, з яких до нашого часу збереглося лише 48.

Попри життєві труднощі та фінансову скруту, Гутенберг ніколи не здавався, випускав підручники й календарі, не чекаючи визнання та винагород. Наприкінці XV ст. в Європі працювало майже 200 друкарень у 69 містах. По-

лиці бібліотек заповнилися книжками з різних галузей знань, виданими різними європейськими мовами. Книжок стало більше, і вони вже не були такими дорогими, як рукописні. Книга стала доступною для різних верств населення, поширення інформації значно прискорилося.

Спираючись на ілюстрації, розкажіть, як людство вшановує пам'ять про Йоганна Гутенберга.

1. Музей Й. Гутенберга у Майнці (Німеччина)
2. Пам'ятник Й. Гутенбергу в Страсбурзі (Франція)
3. Біблія, надрукована Й. Гутенбергом

1. Хто такий Роджер Бекон?
  2. Хто з європейців першим описав подорож до Китаю та Центральної Азії?
  3. Які наукові дослідження і для чого здійснювали алхіміки?
  4. Коли і ким було винайдено книгодрукування?
- ←
5. Поміркуйте над внеском Р. Бекона та Й. Гутенберга у світову науку та освіту.
  6. Доведіть, що книгодрукування — один із найважливіших винаходів в історії людства.

- 1) Skorистайтесь заповненою вами таблицею та ілюстраціями (с. 122–123) і запишіть, які винаходи Середньовіччя вплинули на:
  - військову справу — ...
  - розвиток ремесла — ...
  - розвиток сільського господарства — ...
  - повсякдення — ...
  - морські походи — ...
- 2) За можливості дізнайтеся, у яких містах і країнах поставлено пам'ятники книгам. Підготуйте невелику розповідь про один із них.

«Історична мозаїка»

<http://bit.do/ffQxr>

§24. РАННЕ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

1 Чому виникли Раннє Відродження і гуманізм

Використовуючи текст і схеми (с. 127), назвіть основні чинники, що сприяли Відродженню, і поясніть на прикладах кожний із них. Поміркуйте, чому батьківщиною Відродження стала Італія.

Протягом майже всього Середньовіччя панувало уявлення про людину як пасивного виконавця Божої волі. Однак у XIV ст. такі погляди вже суперечили швидкому розвитку середньовічного суспільства. У пошуках нових ідей мислителі звернулися до *античності*.

Захопившись творами Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, вчені розшукували в монастирських бібліотеках праці стародавніх авторів, переписували й вивчали їх, розкопували античні статуї, відновлювали античні традиції. В античних творах вони побачили розвинуту, сильну людину, здатну змінювати світ на краще. Ці ідеї, суголосні часу, були відроджені

Античність (від латинського — «давній») — цивілізація Давньої Греції і Давнього Риму.

й поширені. Водночас досліджувалася й духовна спадщина інших народів.

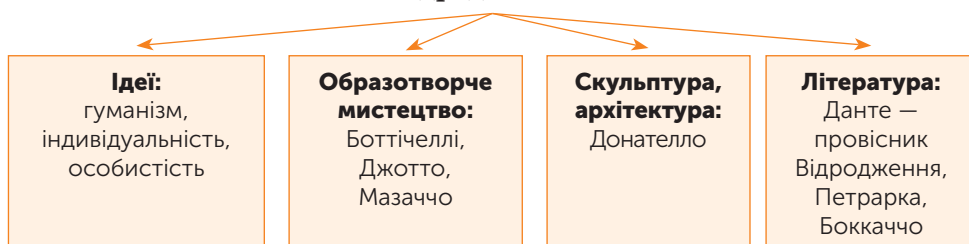
На цьому підґрунті в XIV ст. у містах Північної та Центральної Італії починається період, названий **Відродженням**, або французькою — **Ренесансом**.

Відродження — епоха в історії Європи (XIV–XVI ст.), для якої характерні інтерес до людини та її внутрішнього світу, повернення до античних цінностей, світський (нецерковний) зміст культури.

Причини зародження Ренесансу

- Наявність античної спадщини
- Зростання, могутність і самостійність італійських міст
- Поява меценатів, містян, зацікавлених у розвитку культури

Раннє Відродження в Італії

Період XIV–XV ст. називають **Раннім Відродженням**. Батьківщиною Відродження стала Італія — спадкоємиця античної культури.

Учені, художники, мислителі Раннього Відродження відображали у своїх творах новий погляд на людину, закликали шанувати розум, доводили, що людина здатна вдосконалювати світ, у якому живе. Таких митців сучасники назвали **гуманістами**, а їхні ідеї — **гуманізмом**.

Цікаво, що саме в той час з'явилося поняття «*Середньовіччя*» і сформувалося уявлення про цей період як час занепаду між античністю та Відродженням.

Гуманізм (від латинського — «людяний, людський») — течія в західноєвропейській культурі, яка визнає людину вищою цінністю, проголошує повагу до її природних прав.

2 Якими були основні ідеї Раннього Відродження і гуманізму

Який зв'язок існує між поняттями «Відродження» і «гуманізм»?

Італійське Відродження подарувало світу видатних митців і вплинуло на інші європейські країни. Діячі Відродження пов'язували свої ідеї з людиною.

ОСНОВНІ ІДЕЇ ГУМАНІСТІВ

- Людина — найвища цінність, найкраще і головне творіння Бога.
- Ідеал гуманістів — «універсальна людина» — всебічно розвинена особистість, яка досягла досконалості в різних сферах науки, у літературі, філософії, мистецтві.
- Право кожної людини на індивідуальний, вільний розвиток, чуттєві радощі, звичайні земні потреби.
- Повага до людської гідності.

Важливо зрозуміти, що діячі Відродження не ставили під сумнів християнську віру, проте вплив церкви, що раніше поширювався на всі сфери життя людини, поступово звужувався до вирішення здебільшого релігійних питань. На зміну релігійному ідеалу *аскета*¹ приходять новий герой — енергійна, самостійна, освічена людина.

У цей період поступово зникала така риса життя середньовічної людини, як корпоративність, тобто усвідомлення себе тільки частиною певного колективу, наприклад селянської громади, цеху, рицарського ордену, університету або купецької гільдії. Твори гуманістів допомагали людині відчутися себе самоцінною, неповторною індивідуальністю.

Недарма саме в цей період з'явився трактат відомого гуманіста Італії Джованні Піко делла Мірандоли «Промова про гідність людини».

Зіставте уривки із творів папи Інокентія III та італійського гуманіста Джованні Піко делла Мірандоли. Як вони ілюструють відмінності між релігійним та гуманістичним світоглядом?

ІЗ ТВОРУ ПАПИ ІНОКЕНТІЯ III «ПРО ЗНЕВАГУ ДО СВІТУ»

Усі шляхи людини сповнені праці та скорботи, і навіть не відпочиває розум її... Навряд чи є щось, що людина зрозуміла б повністю, що вона осягнула б ясно. Хіба тільки те знають цілком, що нічого не знають зовсім.

Папа Інокентій III
(середньовічне зображення)

¹ *Аскет* — у давнину християнський подвижник, який виснажував себе постом, пустельник, у переносному сенсі — людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби, веде суворий спосіб життя.

ІЗ ТВОРУ ДЖОВАННІ ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛИ «ПРОМОВА ПРО ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ»

О дивне і піднесене призначення людини, якій дано досягнути того, що вона прагне, чого вона бажає. Бог створив людину, щоб вона пізнавала закони Всесвіту, любила красу, захоплювалася її величчю... Людина може зростати та удосконалюватися за власною волею. У ній є початки найрізноманітнішого життя.

Джованні Піко делла Мірандола
(середньовічна мініатюра)

3 Хто такі Данте Аліг'єрі й Франческо Петрарка

Чому твори Данте і Петрарки називають гуманістичними?

Письменники-гуманісти створювали безсмертні твори.

Данте Аліг'єрі (1265–1321) — видатний італійський поет і мислитель, один із творців літературної італійської мови. Його основний твір — «*Божественну комедію*» — вважають провісником Відродження.

Предки Данте брали участь у заснуванні Флоренції, батько був впливовим політиком, тож не дивно, що й Данте брав участь в управлінні рідним містом. Він виступив за незалежність королівської влади від папства. Але в історії він назавжди залишиться автором «*Божественної комедії*».

Власне, Данте назвав свою поему просто «*Комедією*». За тогочасною традицією це були твори із сумним початком і щасливим фіналом. «*Божественною*» цей твір найменував пізніше італійський письменник-гуманіст *Джованні Боккаччо*, підкресливши таким чином її велич, досконалість і значення. Головна ідея автора: розум і знання можуть допомогти людині пізнати свої гріхи, а любов дає можливість пізнати вищу істину.

Доменіко ді Мікеліно.
Данте з «*Божественною комедією*»
(фрагмент фрески, 1465)

Вона відображена в останніх рядках поеми:

Були ж у мене крила надто кволі;
 Але яскравість сяйва тут прийшла,
 І міць зростала розуму і волі.
 Уяву сила зрадила була,
 Та, мов колеса, ясні і веселі,
 Жадобу й волю долі повела
 Любов, що водить Сонце й зорні стелі¹.

Розгляньте ілюстрації. Як у скульптурі й живописі втілено ставлення нащадків до поета у різні часи?

1. *Сандро Боттічеллі. Портрет Данте (1478 р.)*
2. *Пам'ятник Данте у Флоренції (1865 р.)*
3. *Сальвадор Далі. Данте (1956 р.)*

Франческо Петрарка (1304–1374) — великий італійський поет доби Відродження, учений, філософ та історик. Саме його вважають першим гуманістом, оскільки він наважився протиставити богослов'ю знання про людину. Петрарка уславився збіркою ліричних віршів-сонетів «Книга пісень», зверненими до своєї коханої Лаури. Як і Данте, Петрарка не називав земну любов гріхом, а вважав її Божим дарунком.

У своїй творчості Франческо Петрарка поєднав теми античності й Середньовіччя. Закоханий в античну культуру, він розшукував і відроджував твори давніх митців, наслідував великого оратора Цицерона, писав біографії відомих греків і римлян. Захоплені талантами поета, мешканці Рима покладали на голову Петрарки лавровий вінок. Так колись на Капітолійському пагорбі давні римляни увінчували своїх великих сучасників.

¹ Текст цитується в перекладі Є. Дроб'язка.

Яке враження справляє на вас сонет? Як цей сонет підтверджує думку, що Петрарка був гуманістом?

СОНЕТ ПЕТРАРКИ¹

Де погляд ніжний, де чарівний вид;
Де постать горда, де струнка постава,
Де мова та бентежна й величава,
Що завдає негідникові стид?

Де сміх, що жалить того, хто набрид?
Де та душа, що, мов зоря яскрава,
Висока й гідна владарського права,
Небесну нам осяяла блакить?

Я вами дихаю, для вас палаю,
Я народивсь для вашого ества,
Без вас мені нема й не треба раю;
Як радість відійшла моя жива,
В словах надію я плекав безкраю,
Та вітер порозвіював слова.

Невідомий італійський
художник XVII ст.
Портрет Петрарки

1. Що таке Відродження? Який період називається Раннім Відродженням?
2. Кого і чому називаємо гуманістами?
3. Які митці славили літературу італійського Відродження?
4. Які ідеї гуманістів вам запам'яталися? Спробуйте пояснити чому.
5. *Висловіть судження щодо причин і наслідків появи та розвитку гуманістичних ідей.*
6. *Про які зміни у світосприйнятті різних верств населення, на вашу думку, свідчать шедеври Раннього Відродження?*

Ознайомтеся з уривком до одного із творів Джованні Піко делла Мірандоли. Доведіть, що він відображає ідеї гуманістів.

«Шановні отці! Я прочитав у творах арабів, що коли Абдаллу Сарацина запитали, що йому здається найдивовижнішим у світі, він відповів, що немає нічого кращого за людину».

¹ Текст наводиться в перекладі Д. Павличка.

§25. АРХІТЕКТУРА І МИСТЕЦТВО

1 Яке місце посідали храми в житті середньовічних людей

Ознайомтеся з наведеними нижче положеннями. Оберіть одне з них і поясніть на цьому прикладі, яку роль відігравали храми в житті людини Середньовіччя. Знайдіть на картині деталі, якими зможете проілюструвати свій вибір.

1) Храм для середньовічної людини — це місце богослужіння, відправлення обрядів і покаяння, церковних свят і процесій.

2) У храмах палко молилися, зокрема: феодала — за військові успіхи, селяни — за гарний урожай, ремісники просили удачі у виробництві, а купці сподівалися на безпечну і вдалу торгівлю подорож. І всі разом ставили святим свічки з надією на їхній захист.

3) Церковний дзвін сповіщав про час праці та відпочинку, їжі і сну. У Середньовіччя навіть виникли такі вислови: «дзвони жнив», «дзвони збору врожаю».

4) Спорудження храму ставало всенародною справою. Храми були місцем зібрань і укладення договорів, фортецями та притулком для переслідуваних, тут відбувались яскраві театралізовані релігійні вистави — містерії.

Жан Фуке.
Будівництво храму
(XV ст.)

2 Яку архітектуру називають романською

Прочитайте уривки з роману Віктора Гюго «Собор Паризької Богоматері», де подано опис архітектурних стилів Середньовіччя. Визначте особливості романської архітектури. За допомогою словника поясніть в тексті слова: «базиліка», «вітраж», «розети», «барельєфи», «шпиль» і знайдіть ці деталі в зображеннях на ілюстраціях (с. 134). Висловіть власні враження від наведених пам'яток.

У X ст. в середньовічній архітектурі поширюється єдиний загальноєвропейський стиль — **романський**. Назва стилю походить від слова «Roma» — Рим, тому що в середньовічному будівництві використовували архітектурні традиції давніх римлян.

Романський стиль — перший загальноєвропейський стиль в архітектурі (X–XII (XIII) ст.), для якого характерні масивні споруди-фортеці.

ПРО РОМАНСЬКУ АРХІТЕКТУРУ

З РОМАНУ ВІКТОРА ГЮГО «СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ»

Більшість романських храмів будувались у неспокійний час загарбницьких і громадянських війн. Якщо була потреба, храми ставали фортецею для захисту від ворогів.

У романському стилі, що є найстародавнішим і найглибшим, у середньовічній Європі переважає напівкругле склепіння, підтримуване грецькою колоною.

Хай яким різьбленням та скульптурою була прикрашена оболонка собору, завжди під нею знаходиш римську базиліку. На цій незмінній основі кількість дзвіниць, шпилів змінюється безліч разів, відповідно до фантазії століття, народу, мистецтва.

Статуї, вітражі, розети, арабески, різьблені прикраси, барельєфи... Звідси дивовижна зовнішня різноманітність цих будов...

Стародавня сім'я похмурих, таємничих, приземкуватих храмів, наче придавлених круглим і широким склепінням, була пройнята військовим духом: могутні у своїй суворості й масивності стіни з вузькими вікнами, величезні вежі. Головні елементи будівлі — міцні круглі арки, важкі колони та стовпи, що підтримують дах.

СЛОВНИК АРХІТЕКТУРНИХ ТЕРМІНІВ

Базиліка — прямокутна будівля, поділена усередині колонами або стовпами на окремі частини — нефи, орієнтовані із заходу на схід.

Барельєф — скульптурна прикраса на плоских поверхнях.

Вітраж — твір образотворчого або декоративного мистецтва з різнокольорового скла та інших матеріалів, що пропускають світло.

Карніз — виступ, що завершує горішню частину стіни або міститься над вікнами, дверима.

Портал — архітектурно оформлений вхід до будинку.

Розета — у мистецтві й архітектурі — прикраса круглої форми у вигляді квітки, яка розпустилась.

Фасад — зовнішня сторона споруди.

Шпиль — вертикальне й гостроконечне завершення будівель у вигляді сильно витягнутого конуса.

1. Церква Сан Лоренцо (Мантуя, Італія)
2. Реконструкція романської каплиці (музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку)
3. Кафедральний собор (Майнц, Німеччина)
4. Розета церкви Сан П'єтро в Тусканії (будівництво розпочато в кінці XI ст.)
5. Собор Санта Марія Маджоре в Тусканії (Італія, IX ст.)

3 Який вигляд мають готичні собори

На основі тексту, ілюстрацій і словника опишіть особливості готичного собору. Висловіть власні враження від наведених пам'яток.

У XII–XV ст. зростання міст, технічний прогрес зумовили виникнення нового стилю в архітектурі — **готичного**. Термін «г'отика» (від назви одного з германських племен — *готи*) ввели митці в епоху Відродження, виражаючи своє ставлення до варварської, як тоді вважалося, архітектури Середньовіччя.

Готичний стиль — художній стиль (XII–XV (XVI) ст.), поширений у Західній та Центральній Європі, для архітектури якого властиві великі споруди зі стрілчастими склепіннями і велика кількість кам'яного різьблення та скульптурних прикрас.

ВІКТОР ГЮГО ПРО ПАМ'ЯТКИ ГОТИЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ У РОМАНІ «СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ»

Насамперед перед нами постають три стрілчастих портали, а над ними — ажурний карниз, неначе оздоблений мереживом із двадцяти восьми ніш із статуями королів, величезне центральне вікно-розетка між двома боковими вікнами і високий ряд арок.

...Стрілчасте склепіння, принесене з Хрестових походів... неподільно пануючи відтоді, визначило стиль побудови Собору.

Те, що ми тут казали про фасад, слід сказати й про весь храм, а сказане про кафедральний собор Парижа стосується всіх християнських храмів Середньовіччя. Усе в цьому мистецтві логічне й пропорційне.

Палац правосуддя

Над головами подвійне стрілчасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, із золотими геральдичними ліліями на блакитному тлі; під ногами — мармурова підлога з білих та чорних плиток. За кілька кроків... уздовж залу сім колон підтримують подвійні склепіння.

У високих стрілчастих вікнах — тисячобарвні вітражі, і все це — склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон, панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розквітчано блакиттю та золотом.

Істинним шедевром є, зокрема, невелика ажурна розета над порталом, філігранна й вишукана, мовби зірка з мережива.

Прикраси соборів — рельєфи, скульптури, фрески, вітражі — справжня енциклопедія середньовічного світогляду й середньовічного життя. Наприклад, Шартрський собор прикрашають дев'ять тисяч скульптур. Тут переплітаються біблійні сюжети, античні образи, побутові сцени, язичницькі мотиви, фантастичні фігури.

На основі тексту та ілюстрацій порівняйте романський і готичний собори.

1. Кельнський собор (Німеччина)
2. Шартрський собор (Франція)
3. Усміхнений ангел (Реймський собор, Німеччина)
4. Химери Собору Паризької Богоматері
5. Фрагмент вітража (Шартрський собор)

4 Хто були митці Раннього Відродження

Складіть каталог (список) ілюстрацій, уміщених у параграфі. Доберіть із тексту або складіть самі коментар до твору образотворчого мистецтва, який подобається вам найбільше, наприклад: «Твір Донателло... є шедевром епохи Відродження тому, що...».

Початок нового етапу розвитку мистецтва історики пов'язують із творчістю художників Джотто, Сандро Боттічеллі, архітектора Філіппо Брунеллескі та скульптора Донателло. Усі вони творили у Флоренції. Тому саме це італійське місто часто називають батьківщиною Відродження.

Філіппо Брунеллескі — перший архітектор епохи Відродження. Йому вдалося зробити те, що виявилось не під силу багатьом іншим майстрам: він перекрив величезним, понад сорок метрів у діаметрі, куполом флорентійський собор Святої Марії. Цей собор і досі вражає своєю красою та величчю.

Філіппо Брунеллескі.
Купол собору Санта-Марія-дель-Фьоре у Флоренції
(XV ст.)

Донателло (1386–1466) став першим скульптором від часів античності, якому вдалося відтворити красу оголеного людського тіла. Такою є скульптура біблійного героя Давида, який переміг страшного велетня Голіафа. Ця скульптура стала першою, яку можна було оглядати з усіх боків, а не у стіні у храмі, як було раніше. Бронзовий Давид, більш ніж півтора метра заввишки, став для Флоренції символом свободи. Давид стоїть на відрубаній голові Голіафа, тримаючи в одній руці меч, а в другій — камінь.

Провісником Відродження в образотворчому мистецтві був художник **Джотто ді Бондоне**. До речі, цей митець був другом Данте, і той навіть зобразив його в «Божественній комедії».

Джотто ді Бондоне.
Втеча до Єгипту
(1306 р.)

Донателло.
Статуя Давида
(близько 1440 р.)

Навіть для мистецтва епохи Відродження незвичайним є живопис **Сандро Боттічеллі**¹ (1445–1510). Історики й до сьогодні сперечаються з приводу прізвиська Боттічеллі (Бочонок), яке, вірогідно, дісталось йому від старшого брата. Митець створював портрети сучасників, за наказом папи римського розписував стіни Сікстинської капели². Одна з картин Боттічеллі — «Поклоніння волхвів», на думку істориків, зображає родину правителів Флоренції — Медічі, меценатів, покровителів митців, зокрема і Боттічеллі.

Сандро Боттічеллі.
Поклоніння волхвів
(1475 р.)

¹ Справжнє ім'я — Алесандроді Маріаноді Ванні Філіпепі.

² Сікстинська капела — храм, створений за наказом папи Сікста IV, звідси й назва.

Сандро Боттічеллі.
Весна (1481–1482 рр.)

Серед найкращих картин Боттічеллі — «Весна». Попри античний міфічний сюжет, пов'язаний із Венерою, картина відтворює земну красу, освячену любов'ю.

На півночі Європи також відбувалося дивовижне культурне піднесення. Митці Північного Відродження, крім картин на релігійні теми, почали писати портрети середньовічної людини, наприклад родини буржуа, купців, майстрів цехів тощо. Такі картини мають не тільки велику культурну цінність, а і слугують для нас незамінним джерелом знань про повсякденність середньовічної епохи.

Розгляньте подружжя, зображені на портретах. На які мистецькі та історичні деталі (одяг, меблі, освітлення, посуд тощо) ви звернули увагу? Висловіть судження, як ці картини допомагають нам зрозуміти епоху.

Петрус Крістус.
Ювелір у своїй лавці (Святий Елігій¹)
(середина XV ст.)

Ян ван Ейк.
Портрет подружжя Арнольфіні (XV ст.)
(Арнольфіні — відомі купці)

¹ Святий Елігій — покровитель ювелірів, нумізматів.

Заповніть у зошиті таблицю «Діячі літератури і мистецтва Раннього Відродження».

Діяч. Сфера творчості	Найвідоміші твори	Особливості його творчості

Україна — це Європа

Перші два загальноєвропейські архітектурні стилі — романський і готичний — прийшли в Україну з Польщі, Угорщини та Чехії. На думку дослідників, низка українських храмів зберігає лише елементи цих стилів. Риси романського стилю в поєднанні зі староукраїнською архітектурою можна побачити в церкві Святого Пантелеймона (XII ст.) в Галичі, Успенському соборі Єлецького монастиря Чернігова та ін.

Елементи готичного стилю збереглись у Луцькому замку, Львівському кафедральному костельі, церкві Святої Єлизавети в місті Хуст, храмі Вознесіння у Виноградіві на Закарпатті, у готичних соборах міста Городок, що на Львівщині, та ін. Дерев'яні церкви періоду готики й нині запрошують мирян.

Церква Святого Пантелеймона
(Івано-Франківщина)

Готуємося
до уроку узагальнення
і тематичного оцінювання

<http://bit.do/ffQza>

Розділ V. Країни ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§26. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV СТ.

1 Яку роль відіграли духовно-рицарські ордени у християнізації Східної Європи

Знайдіть на карті (с. 101) територію Тевтонського ордену. Ознайомтеся з текстом. Назвіть причини і наслідки наступу духовно-рицарських орденів на Схід Європи.

Від XIII ст. доля пруссів, естонців, латишів, литовців та інших народів, які мешкали на східному узбережжі Балтійського моря, була пов'язана з чернечими рицарськими орденами. У ті часи значна частина балтійських народів ще були язичниками. Тож Орден мечоносців та відомий вам із часів Хрестових походів Тевтонський орден почали християнізацію населення Східної Балтії. Відомо, що папа римський дарував ордену ці землі, зобов'язавши його боротися з язичниками. Як ченці рицарі поширювали, захищали й утверджували на цих землях католицизм, а як воїни завойовували для християнства нові землі. Місцеве населення чинило запеклий опір примусовому окатоличенню і нашестю рицарів. Так зазнав поразки Орден мечоносців. Його рицарі приєдналися до Тевтонського ордену, а згодом утворили Лівонський орден.

Водночас за сприяння орденів у цей період міста Східної Балтії вибороли собі Магдебурзьке право. У містах відкривалися школи, кращі учні яких могли навчатися згодом в університетах Європи.

Поступово Тевтонський і Лівонський ордени перетворилися на середньовічні держави.

2 Як розвивалось Велике князівство Литовське за правління Ольгерда Гедиміновича

Литовське князівство виникло у XIII ст. Його засновником вважається князь Міндовг, який мав родинні та майнові зв'язки із правителями Галицько-Волинської держави.

Від середини XIV ст. великим князем литовським став *Ольгерд*. За часи свого правління він зосередився на східному напрямку — відносилах з руськими князівствами та Золотою Ордою.

За князювання Ольгерда Велике князівство Литовське приєднало до своїх територій більшість українських земель. Так, у 1362 р. після перемоги над ханом Тохтамишем поблизу річки Сині Води було приєднано Київщину, Переяславщину, Поділля і частину Чернігово-Сіверщини. Велике князівство Литовське сягало своїми кордонами Балтики на півночі та Чорного моря на півдні, Західного Бугу на заході та верхів'їв Оки на сході.

- 1) Відомо, що кольори в гербах мають символічний характер. Так, колір срібло означає мудрість і благородство, червоний — хоробрість, мужність і кров, пролиту в боротьбі. Тож уявіть себе фахівцем з геральдики (науки про герби) і спробуйте розповісти про державу, у гербі якої переважають срібний і червоний кольори.
- 2) Покажіть на карті (QR-код на с. 148) кордони Великого князівства Литовського у другій половині XIV ст., місце битви на річці Сині Води.

Герб Великого князівства Литовського

3 Яким було Польське королівство за правління Казимира III

Установіть, за які справи Казимир III отримав прозвання Великий і Король холопів. На основі карти «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.» (с. 101) визначте, як географічне положення Польщі впливало на її розвиток, назвіть українські міста, приєднані до цієї держави.

У X ст. постала нова європейська держава Польща, її зміцнення і піднесення відбулося за **Казимира III (1333–1370)**. Молодий король зрозумів, що він не зможе воювати з усіма ворогами, тому обрав політику компромісів із сусідніми державами й підписав з Угорщиною, Чехією, Тевтонським орденом мирні договори. Втрату деяких польських земель він компенсував українськими землями, приєднавши Галичину, Белзчину і Холмщину.

Казимир увів єдині закони та єдину монету. Об'єднуючи окремі князівства і називаючи їх воєводствами, він не став докорінно змінювати

Ян Матейко.
Казимир III (XIX ст.)

в них порядки й залишив місцеве самоуправління. Водночас король жорстоко розправлявся із свавільними панами, незалежно від звань і чинів.

Казимир III зменшив податки й роздавав селянам вільні землі, за що отримав прізвисько Король холопів. Він дозволив оселитися на землях Польщі німцям, вірменам, євреям і татарам, що сприяло піднесенню господарства. Недаремно Казимир — єдиний із польських королів, якого називали Великим.

Поступово в Польщі склалася станова монархія. Станово-представницьким органом держави став *сейм*, до складу якого входили магнати, вище духовенство, шляхта і представники найбільших міст.

У 1385 р. Польща підписала угоду про союз з Литвою — Кревську унію. Одружившись із польською королевою Ядвігою, литовський князь Ягайло став польським королем і литовським князем і водночас — засновником польської династії Ягеллонів (Ягайло польською звучить як Ягелло).

У 1410 р. біля селища Грюнвальд польсько-литовсько-руське військо, очолюване Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом, здобуло перемогу над Тевтонським орденом. У боротьбі проти хрестоносців брали участь чеські полки й татарська кіннота. Поразка Тевтонського ордену сприяла піднесенню Польщі та Литви.

Які події увічнюють пам'ятники? Як у Польщі зберігають пам'ять про середньовічну історію?

Пам'ятник
Ягайлу та Ядвізі у Кракові

Монумент у Кракові на честь
перемоги у Грюнвальдській битві

4 Як Іштван I заснував Угорську державу

Покажіть на карті (с. 101) територію Угорщини. Випишіть із тексту 2–3 події з історії середньовічної Угорщини, які ви вважаєте найважливішими для цієї країни. Обговоріть свою думку однокласниками/одно-класницями.

Засновником угорської держави, **близько 1000 р.**, став один із місцевих князів — **Іштван I Святий (1000–1038)**, який об'єднав угорські племена. Іштван, син першого християнського правителя угорців, спочатку мав язичницьке ім'я Вайк, тобто «герой». Після коронації Іштван здійснив християнізацію країни, підкорив угорському впливу весь Карпатський регіон, закріпивши приєднання нових територій відповідними угодами з Ярославом Мудрим і королем Польщі Болеславом I Хоробрим. Після смерті він був канонізований католицькою церквою.

Що король вважав найважливішим для майбутнього державного діяча? Чи перегукуються його слова з уже відомими вам настановами дітям інших правителів? Яких саме?

З НАСТАНОВИ ІШТВАНА І СИНУ ІМРЕ

Підтримуй християнську віру.

Про повагу до знатних людей королівства. Вірність, сила, старанність, відвага знатних і найкращих людей, воїнів... охороняє королівство, долає ворогів, примножує твою владу...

Володарюй без гніву, гордині, ненависті, милосердно.

Якщо бажаєш честі своєму королівству, люби справедливий суд.

Пам'ятник королю Іштвану в Будапешті

Великих успіхів досягла Угорщина у XV ст. за часів Матяша I Корвіна, хороброго правителя, покровителя мистецтв, відомого збирача книжок. Але в XVI ст. на Угорщину напали османські завойовники, які надовго позбавили її незалежності.

5 Які події з історії Чехії називають гуситськими війнами

Опишіть за картою (с. 101) місцерозташування Чехії. Складіть розгорнутий план розповіді про Яна Гуса та обговоріть його у класі.

У XIII ст. утворилося Чеське королівство, яке увійшло до складу Священної Римської імперії. І хоча в XIV ст. воно переживало період економічного піднесення, у чеському суспільстві було багато невдоволених.

ПРИЧИНИ НЕВДОВОЛЕННЯ У ЧЕХІЇ XIV СТ.

Безземельні рицарі не бажали терпіти утиски великих феодалів

Селяни чинили опір феодалському гнобленню

Містяни-чехи виступали проти засилля німців, які часто перебирали на себе управління цехами, торгівлею та міським самоврядуванням

Усі верстви населення були невдоволені свавіллям католицької церкви, вимагаючи від неї повернення до ідеалів бідної та справедливої церкви періоду раннього християнства

Невідомий художник
XVI ст. Ян Гус

Очолив протестний рух великий чеський мислитель, професор університету **Ян Гус** (1369 (1371)–1415).

Він проповідував чеською мовою, проголошував рівність у таїнстві причастя і пристрасно критикував продаж індульгенцій.

Католицька церква звинуватила Яна Гуса в ересі й викликала його на церковний собор у німецькому місті Констанца. Імператор навіть видав йому охоронну грамоту. І хоча багато хто попереджав його про небезпеку, Ян Гус вирішив їхати до Констанци й відстоювати там свої переконання.

Гусити — послідовники Яна Гуса, виступали за повернення до ідеалів бідної та справедливої церкви періоду раннього християнства, за богослужіння чеською мовою, за рівність у таїнстві причастя.

За які ідеї церква критикувала Яна Гуса? У чому виявилася сила його переконань і героїзм?

ІЗ ВИСЛОВЛЮВАНЬ І ПРОПОВІДЕЙ ЯНА ГУСА

Звернення до народу під час Констанцького собору

- Я казав і казатиму, що чехи в королівстві Чеському за законом... і за вимогою природи повинні бути першими в посадах, так само, як французи у Франції і німці у своїх землях...
- Клір [духовенство] псує народ своїм безчестям, пов'язаним із багатством. Тож потрібно забрати в нього багатство! Послідовники Христа повинні бути бідні, як апостоли.
- Ці єпископи вмовляють мене всенародно відректися — ні! Не можу зрадити своїй совісті й посоромити віру Христову. Як посмію подивитися в очі народу, якщо з моєї вини похитнуться вікові його переконання.

Але на соборі, всупереч обіцянці імператора, Гуса закували в кайдани й пів року тримали у в'язниці. Незважаючи на погрози, він не відмовився від своїх поглядів, й у 1415 р. його було спалено на вогнищі. Страта Яна Гуса неабияк обурила чеське суспільство. Незабаром його проголосили національним чеським святим.

У 1419 р. вся Чехія повстала. Почався нелегкий період **гуситських війн**.

Гуситські війни (1419–1434) — боротьба чеського народу проти засилля католицької церкви та німецького панування.

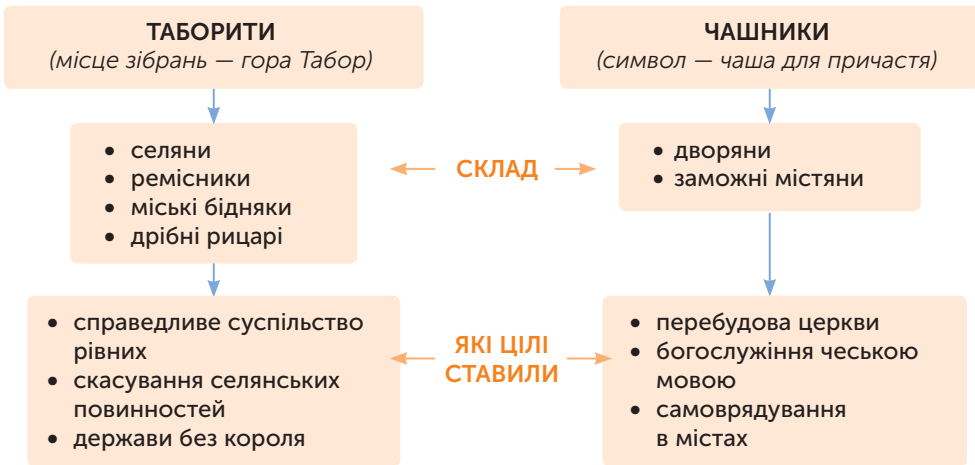
Ознайомтеся з документом та схемою (с. 147). З якими словами зверталися гусити до співвітчизників? Порівняйте чашників і таборитів.

З ГУСИТСЬКОГО МАНІФЕСТУ

Дорогі брати, віддані своїй країні! Ми звертаємося до вас, які завжди палко любили свою рідну мову і готові були оберігати її... Усі, хто любить свою батьківщину, піднімайтеся разом з нами!

Прага. Квітень 1420 р.

Повсталі гусити не були єдиними. Вони поділилися на *чашників* і *таборитів*.

Таборити створили військо, яке очолив рицар *Ян Жижка*. Досвідчений воїн, він об'єднав окремі загони містян, ремісників і селян у боездатну, згуртовану й дисципліновану армію, яка успішно долала війська противника. Поранений у голову, він осліп, але продовжував командувати армією. «Очима» Яна Жижки були його помічники: вони повідомляли про розташування та рух ворожих військ. «Страшним сліпим» називали Яна Жижку вороги й боялися навіть його імені.

Ян Вилимен (XIX ст.)
Портрет Яна Жижки

Перемогти гуситів власними силами німецький імператор не міг. Тоді налякані імператор і папа пішли на поступки чашникам і з їх допомогою завдали таборитам поразки. Розгром таборитів фактично означав кінець гуситських війн. Проте вони дали могутній поштовх розвитку національної свідомості та культури в Чехії.

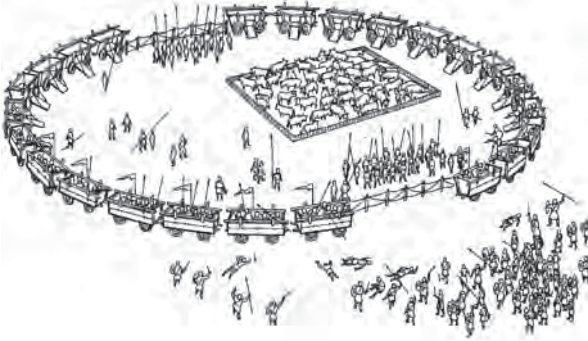

1) Як художник зобразив напруженість бою між чашниками й таборитами?

Йозеф Матхаузер.
Битва під Ліпанами
(кін. XIX — поч. XX ст.)

- 2) Поміркуйте, якими були переваги та недоліки гуситського табору.

Гуситський табір
(сучасна історична
реконструкція)

1. Які лицарські ордени брали участь у християнізації Східної Європи?
2. Хто здійснив християнізацію Угорщини?
3. Чому чеські війни називалися гуситськими?

4. Охарактеризуйте розвиток Великого князівства Литовського.
5. Розкажіть про причини, хід, наслідки гуситських війн.
6. Поясніть, чому Казимира III та Іштвана I назвали Великими.
7. Використовуючи карту «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.» (QR-код), визначте, як географічне положення Польщі впливало на її розвиток. Назвіть українські міста, приєднані до цієї держави.

- 1) Які епізоди з життя Яна Гуса і чому зафіксували митці?
- 2) Поясніть, як напис «Любіть людей» на пам'ятнику Яну Гусу в Празі розкриває філософію життя Яна Гуса.

1. Вацлав Брожик, чеський художник XIX ст. На Констанцькому соборі
2. Спалення Яна Гуса (малюнок із середньовічної хроніки)

Карта
«Країни Центральної
та Східної Європи
в X–XV ст.»

<http://bit.do/ffQze>

§27. НОВГОРОДСЬКА БОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА, ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ В X–XV СТ.

1 У чому були особливості розвитку Новгородської боярської республіки

Чому Новгород перетворився на боярську республіку? Кому належала і як здійснювалась влада у республіці?

Новгород постав на землях ільменських словен і угро-фінських племен у X ст. Відтоді місто взаємодіяло з Києвом: їх пов'язував торговельний шлях «із варягів у греки», у Новгороді правили великі київські князі Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

Новгородська земля простягалася на північ і схід аж до Північного Льодовитого океану та Уралу.

Знайдіть на карті (с. 101) Новгород. На основі карти та ілюстрації визначте, якими були особливості місцерозташування Новгорода. Як це вплинуло на його господарське життя?

Середньовічний Новгород
(сучасна історична реконструкція)

Місто вело жваву торгівлю. Торговельні шляхи пролягали по річці Волхов, Ладозькому озеру, а далі — по Неві, Балтійському морю до Швеції, Німеччини, Англії та інших країн. На європейські ринки новгородці вивозили мед, віск, хутро, льон, коштовне й напівкоштовне каміння. Свічки, зроблені з новгородського воску, освітлювали європейські будинки та собори, а шуби й шапки, пошиті з руського хутра, зігрівали європейську знать. Додому купці поверталися зі сріблом, золотом, міддю, бронзою та зброєю.

Як і європейські, новгородські купці об'єднувались у гільдії. Із XIV ст. Новгород став одним із головних партнерів Ганзи, здійснюючи її основні торговельні операції на Русі. Така активна зовнішня торгівля перетворила Новгород на важливу сполучну ланку між середньовічними Європою та Руссю.

Використовуючи репродукцію картини Аполінарія Васнецова «Новгородський торг», проведіть уявну екскурсію середньовічним Новгородом. Де він розташований? Чим торгують купці? Про що свідчить присутність на ринку міняйл, жінок, дітей, заморських купців? Чи можна за картиною встановити обсяги торгівлі в Новгороді?

А це «круги» воску

Панівною верствою населення Новгороду були бояри, які володіли великими вотчинами з десятками й навіть сотнями сіл. Декого з них називали «золотими поясами» Новгороду. Ця верства не поповнювалася за рахунок інших верств населення — боярином потрібно було народитися.

На відміну від більшості держав Середньовіччя, Новгород був республікою.

Вічовий дзвін і вічовий поміст для промовців віддавна були символами вільного Новгороду. Свої думки, рекомендації, ініціативи учасники віче висловлювали вигуками: за чію пропозицію вигуки були голоснішими, те рішення і приймалося. Для захисту своїх володінь від ворогів віче запрошувало до Новгороду князя разом із дружиною. Якщо князь порушував умови договору, його виганяли з міста.

За Ярослава Мудрого, у першій половині XI ст., у Новгороді було відкрито школу. Про поширення освіти на цих землях свідчать берестяні грамоти. Відтоді, як у середині XX ст. їх знайшли під час археологічних розкопок, учені прочитали й усебічно вивчили сотні таких джерел! Дослідження показали, що читати, писати і рахувати уміли

Новгородська боярська республіка (XII–XV ст.) —

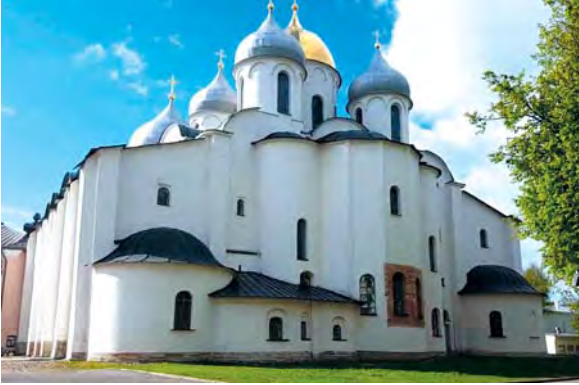
державу в Північно-Східній Русі, вищою владою якої вважалося **віче** — загальноміські збори всіх дорослих чоловіків. Віче розглядало питання війни і миру, обирало посадовців, зокрема й князя, розподіляло повинності.

і містяни, і селяни, чоловіки й жінки. Діти також привчалися писати — для цього виготовляли спеціальні «абетки», вирізані на дощечках.

Одним з найвеличніших храмів Новгородода і досі залишається Софійський собор, зведений в XI ст. Тут було засновано першу новгородську бібліотеку, навчалися діти, зберігалася державна скарбниця і скарби новгородців.

Як зміст ілюстрацій пов'язаний з особливостями розвитку Новгородода?

Софійський собор у Новгороді
(сучасне фото)

Новгородський вічковий дзвін
(сторінка із середньовічної книжки)

2

Коли і як відбулась монгольська навала на Русь

Використовуючи текст та ілюстрації (с. 152), доберіть 3–4 ключових слова, що дадуть вам змогу розтлумачити поняття: «монголи», «монгольська навала».

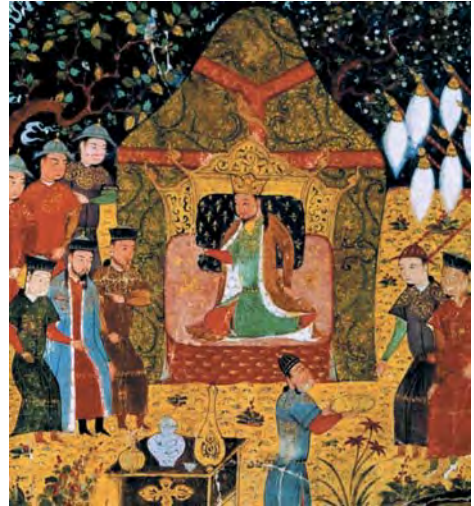
Батьківщиною монголів була Центральна Азія. Об'єднані у XIII ст. Чингісханом, кочові монгольські племена почали завоювання Північного Китаю, згодом підкорили Південний Сибір, Середню Азію та інші території. В історичних джерелах зустрічається як назва монголи, так і татари. Руські дружини вперше зіткнулися з ними, прийшовши на допомогу половцям, на річці Калка в 1223 р. Проте об'єднане русько-половецьке військо зазнало нищівної поразки.

Згодом нове військо монголів на чолі з онуком Чингісхана Бату (наші предки називали його Батий) у 1237–1241 роках здійснило похід на Русь і зруйнувало багато міст, зокрема Переяслав, Чернігів, Київ, Галицьку і Волинську землі. Далі монголи спустошили Угорщину, Польщу, Хорватію, частину Сербії та Болгарії і повернули назад, на схід, до річки Волга.

Монгольські воїни
(китайська мініатюра)

Чингісхан та його оточення
(мініатюра XIII ст.)

У пониззі Волги монголи створили державу, столицею якої стало місто Сарай. Попри те, що в монгольських та інших східних джерелах ця країна не має єдиної назви, в історії за нею закріпилося поняття Золота Орда. Це була потужна середньовічна держава.

На Русі, як і раніше, правили свої князі, але вони мали отримувати в Орді *ярлики* — грамоти, на право управління своїми державами. Ярлики, які хани роздавали за принципом «розподіляй і володарюй», порушували престолонаслідування в руських князівствах, ставали однією з причин княжих усобиць. Населення платило Орді тяжку данину, за її збиранням наглядали *баскаки* — ханські намісники, які здійснювали облік населення, пильнували за порядком на підвладних землях.

3 Як Іван III сприяв піднесенню Москви

Знайдіть на карті (с. 101) Велике князівство Московське. Визначте, як змінилася його територія у XV ст. Які землі сучасної України були приєднані до цієї держави? Працюючи в парах, охарактеризуйте основні напрями діяльності Івана III.

За літописом, першу згадку про Москву в 1147 р. пов'язують з Юрієм Долгоруким, сином великого київського князя Володимира Мономаха. А власна історія Великого князівства Московського починається з XIII ст. У цей час його правителі беруть активну участь в міжусобицях руських князів, придушенні антимонгольських виступів, у завойовницьких

походах Золотої Орди. За це в XIV ст. московські князі отримують ярлик від хана на збір данини з підвладних ординцям земель. Поступово Московське князівство стає центром політичного життя, збирає і накопичує сили для подальшого об'єднання земель навколо Москви.

Важливу роль у зміцненні Московської держави відіграв великий князь **Іван III** (1462–1505). За описами літописців, він був високий на зріст, діяв розумно, обережно, поступово, відступаючи перед явною небезпекою. Для зміцнення своєї влади й авторитету за кордоном Іван III прийняв титул «Великого князя всієї Русі» й одружився з племінницею останнього візантійського імператора — Софією Палеолог.

За Івана III важливу роль відіграє **Боярська дума** — дорадчий орган при великому князеві. У цей час було створено єдиний для країни збірник законів «Судебник», який започаткував законодавче оформлення кріпацтва на всій території Московської держави.

Прагнучи збільшити свої території, Іван III приєднав до Москви Новгородську республіку, землі Новгород-Сіверського, Чернігівського князівств та ін.

У 1480 р. війська Івана III і хана Ахмата зустрілися на річці Угрі. Проте, залишившись без союзників, Ахмат не наважився розпочати битву й відступив. Ця подія і вважається звільненням Московської держави від золотоординської залежності.

Головним підсумком правління Івана III стало об'єднання довкола Москви значної частини земель Північно-Східної Русі.

У XIV–XV ст. на території Північно-Східної Русі споруджувалися храми, створювалися фрески, ікони і книжкова мініатюра. Ікони писали на дерев'яних дошках, фарби, розтерті на яєчному жовтку, були яскравими і стійкими. Справжнім шедевром стала ікона Андрія Рубльова «Трійця», яка належить до найвидатніших творів світового образотворчого мистецтва.

Портрет Івана III
(гравюра XV ст.)

Андрій Рубльов «Трійця» (XIV ст.)

1. Що таке віче?
2. Хто такий баскак і що таке ярлик?
3. Хто писав на берестяних грамотах?
4. Що таке «Судебник»?

5. Порівняйте Московське князівство з Новгородською республікою або іншою державою Середньовіччя.
6. Складіть історичний портрет Івана III.
7. Які джерела ви дослідили на уроці? Які з них ви вважаєте найбільш об'єктивними? Обґрунтуйте свою думку.

1. Пригадайте, у яких містах було зведено Софійські собори. Що їх об'єднувало?
2. Уявіть, що ви створюєте сценарій фільму «Новгород і Ганза». Добрайте ілюстрації — «кадри» для нього і складіть у зошиті їх перелік. Знайдіть у тексті підписи-пояснення.

§28. ПРАКТИЧНА РОБОТА. ВЗАЄМОДІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ, СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ. ВИНИКНЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ. КИРИЛО І МЕФОДІЙ

Ознайомтеся з матеріалами практичної роботи. Оберіть для виконання три завдання. Представте свої досягнення класу.

1

Якими були передумови¹ виникнення слов'янської писемності

Завдання 1

Спираючись на текст і документ (с. 155), визначте головну передумову виникнення слов'янської писемності в IX ст. та запишіть її у зошит.

Виникнення старослов'янської мови та слов'янської писемності тісно пов'язано з історичними умовами життя слов'ян у IX ст. У період становлення слов'янським державам необхідна була релігія, яка

¹ Передумова — попередня умова існування, виникнення, діяння та ін.

підтримувала б цей процес, забезпечувала повноправний вихід нових країн на міжнародну арену.

Великоморавський князь Ростислав, прагнучи зберегти самостійність від посягань Німеччини, направив посольство до візантійського імператора з проханням відрядити до них учителів, які просвітили б слов'ян у справах віри.

ПАННОНСЬКЕ¹ ЖИТТЄ КИРИЛА І МЕФОДІЯ ПРО ЗАПРОШЕННЯ КНЯЗЯ РОСТИСЛАВА

У 862 році до Константинополя приїхали послы від моравського князя Ростислава з таким проханням: «Ми не розуміємо ні грецьку, ні латину... У нас немає писемності, і ми не розуміємо сенсу написаного. Народ наш сповідує християнську віру, але в нас нема вчителів, які могли б навчити нас читати... пояснити нам віру нашою рідною мовою».

Імператор Візантії охоче відгукнувся на прохання моравського князя. Він запропонував братам Константину (Кирилу) та Мефодію стати вчителями і проповідниками християнства в Моравії².

Попри те, що Константин узяв церковне ім'я Кирило лише перед смертю, в історію він увійшов саме під цим ім'ям.

2 Хто такі Кирило і Мефодій

Завдання 2

Ознайомтеся з документами. Використайте їх для написання життєпису братів Кирила і Мефодія (7–8 речень).

Рідні брати Кирило та Мефодій походили з аристократичної сім'ї, що жила в місті Фессалоніки³ (Греція). Кирило навчався в Константинополі, працював бібліотекарем у найвідомішому соборі Святої Софії, пізніше став професором філософії. За неабиякі здібності та знання його навіть прозвали Філософом.

¹ Пannonія — історична область у Центральній Європі, входила до складу Австрії, Угорщини.

² Моравія — історична область сучасної Чеської республіки, у IX–X ст. її території були частиною Великоморавської держави.

³ Фессалоніки — місто у Греції, слов'янською Солунь; через це Кирило і Мефодія часто називали солунськими братами.

ІЗ КНИГИ БОЛГАРСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА СЛАВА КАРАСЛОВО «СОЛУНСЬКІ БРАТИ»

За наказом імператора вирушив Константин із посольством до сарацинів¹, де він мав захистити віру християнську в диспуті з відомими мусульманськими мудрецами, а також з'ясувати наміри нового халіфа щодо Візантії. Юний Константин відповів на всі прискіпливі запитання старців, прочитав арабською напам'ять вірші з Корану та ще й тлумачив старовинні арабські книги. Здивований халіф запропонував Константину залишитися в нього на службі, подарував йому красиву шкатулку з коштовностями. Проте філософ відмовив: «У мене своє небо і свій шлях». Повернувшись додому, Константин віддав шкатулку рабу — слугі в школі, аби він зміг викупитися з рабства і повернутися на батьківщину.

З ЛІТОПІСУ ЖИТТЯ МЕФОДІЯ

Як дізнався імператор про його здібності, віддав йому в керування слов'янське князівство, а минуло Мефодію тоді двадцять років. Перебуваючи на цій посаді десять років, він вивчив слов'янську мову.

Згодом Мефодій пішов у монастир і незабаром очолив його. Пізніше там оселився і Кирило.

Завдання 3

Ознайомтеся із джерелами. Поясніть, чому Кирилу і Мефодію було важко проповідувати слов'янською. Запишіть свою відповідь у зошит.

Розуміли Кирило і Мефодій необхідність викласти християнську віру слов'янською мовою.

ІЗ ЖИТТЯ КОНСТАНТИНА-КИРИЛА

«Філософе, — звертається до Кирила цар, — личить тобі йти до справи, що ніхто зробити не може, як ти». Відповідав Філософ: «...піду з радістю, якщо у них [у Моравії] є літери для їх мови... Вчити без абетки та без книг — все одно, що писати бесіду на воді».

...І тоді склав Кирило письмена і почав писати слова Євангелія: «На початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог».

¹ Сарацини — у Середні віки — синонім до поняття мусульманин.

Кирило і Мефодій створювали літери довго. Використовуючи грецькі та єврейські літери, вони намагалися підібрати букву до кожного звука слов'янської мови, насамперед під шиплячі, яких немає у грецькій і латині. Літописці зазначають, що брати спочатку писали довгими палицями на піску різні букви. Витирали їх і придумували нові.

Коли прибули брати до Моравії, складно було їм проповідувати Слово Боже слов'янською, адже в ті часи поширювати Святе Письмо дозволялося тільки єврейською, латиною та грецькою.

У 863 р., за допомогою брата Мефодія й учнів, склав Кирило старослов'янську азбуку та переклав слов'янською мовою з грецької основні богослужбні книги.

3 Кирилиця чи глаголиця?

Завдання 4

Закінчіть речення і запишіть його у зошит: Кирилиця — це ... , а глаголиця — ... .

З ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Існує дві слов'янські азбуки: кирилиця та глаголиця. Яка з них є давнішою і яку винайшов слов'янський просвітник Кирило?

Кирилиця — писемність, що відома за книжковими пам'ятками XI–XII ст., її азбука складається із 43 літер, у тому числі з 24 грецьких і 19 оригінальних слов'янських.

Азбука глаголиці містить 39 літер. На відміну від кирилиці, глаголиця має дуже складне накреслення літер у вигляді кружечків і петельок, з'єднаних між собою, що дуже утруднює її опанування. Більшість учених гадає, що глаголицю винайшов Кирило для слов'ян Моравії та Паннонії. Незважаючи на графічну складність літер глаголиці, вона тривалий час уживалася в деяких південнослов'янських країнах.

Українська поштова марка 2013 року, присвячена виникненню слов'янської писемності

Завдання 5

Ознайомтеся з двома варіантами уривка зі «Сказанія болгарського монаха Черноризця Храбра»: а) текстом, написаним у IX — на початку X ст.; б) його сучасним варіантом. Спираючись на наведену таблицю, установіть, яким алфавітом (кирилицею чи глаголицею) написано текст. Знайдіть у першому тексті букви, які не використовує сучасна українська мова. З таблиці дізнайтеся, як вони називалися.

ІЗ СКАЗАНІЯ БОЛГАРСЬКОГО МОНАХА ЧЕРНОРИЗЦЯ ХРАБРА «ПРО ПИСЬМЕНА» (IX — ПОЧАТОК X СТ.)

а) А ще ли въ просиши словѣнскыя боукаря, глаголя: «Кѣто вы письмена сътворилъ естъ, или кѣнигы прѣложилъ?» — То вси вѣдять и отвѣщавъше рекутъ: «Святыи Костанѣтинъ Философъ, нарицаемыи Кѣрилъ, тѣнамъ письмена сътвори и кѣнигы прѣложи, и Меѣодие, братъ его». И аще вопросиши: в кое время?, то ведят и рекутъ: «Яко въврѣмена Михаила, цѣсаря гръчьска... и Растица кѣняза моравьска... влѣто же отъсѣзданьявѣсего мира 6363»¹.

б) Якщо ж запитати слов'янських книголюбів-грамотіїв, кажучи так: хто вам письменна створив або книги переклав? — то всі знають і, відповідаючи, кажуть: «Святий Костянтин, філософ, наречений Кирилом, — він нам письменна створив і книги переклав, і Мефодій, брат його. І якщо запитати: в який час?, то знають і кажуть: «Під час Михайла, царя грецького, Ростислава, князя моравського... в літо від створення світу 6363».

Назви літер	Кирилиця	Глаголиця
ща	Щ щ	Ш ш
єр	Ъ ъ	Ѧ Ѧ Ѧ
єри	Ы ы (Ѥ ѥ)	Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ Ѣ
єрчик	Ь ь	Ѧ Ѧ Ѧ
ять	Ѣ Ѣ	Ѧ Ѧ
ю	Ю ю	Ѧ Ѧ
і + а = я	Ѧ Ѧ	
юс малий	Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ	Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ Ѧ
юс великий	Ѧ Ѧ (Ѧ)	Ѧ Ѧ
ксі	Ѧ Ѧ	Ѧ Ѧ
псі	Ѧ Ѧ Ѧ	
фіта	Ѧ Ѧ	Ѧ Ѧ
іжиця	Ѧ Ѧ Ѧ	Ѧ Ѧ

Завдання 6

Працюючи в парах, обговоріть, у чому полягала заслуга Кирила і Мефодія в розвитку слов'янської культури. Як зберігається пам'ять про Кирила і Мефодія? Запишіть свої думки і представте їх у класі.

¹ У 863 р. від Різдва Христового.

Брати створили цілком оригінальну систему слов'янської писемності.

Кирило та Мефодій канонізовані і православною, і католицькою церквами. У 1980 р. папа Іван Павло II оголосив святих Кирила та Мефодія «покровителями» Європи.

Щорічно 24 травня православна церква святкує день пам'яті слов'янських учителів, рівноапостольних Кирила і Мефодія. Ці святи відвіку вважалися покровителями науки, «книжкових людей», які вчать і вчаться. В Україні в цей час відзначають День слов'янської писемності. У Чехії та Словаччині День святих Кирила (Циріла) та Мефодія (Методее), які своїм приходом до Моравії заклали основи майбутньої чеської держави, відзначається 5 липня та є державним святом і вихідним днем.

Завдання 7

Роздивіться фотографії і розкажіть, як у різні часи уславлювали Кирила і Мефодія. Зробіть історичний коментар до пам'ятника княгині Ользі в Києві: поясніть, чому поряд із володаркою Русі-України зображені слов'янські просвітителі — Кирило і Мефодій.

1. Кирило і Мефодій
(середньовічне зображення)
2. Пам'ятник Кирилу і Мефодію
(Мукачєво Закарпатської області)
3. Пам'ятник княгині Ользі (Київ)

Обговоріть:

1. Що нового ви дізналися про історію української писемності?
2. Поміркуйте над словами літописця Климента Охридського: «І були Константин і Мефодій великим якорем у бурхливих водах життєвого моря».
3. Що ви розповісте про цей урок вдома?

Україна — це Європа

Українські митці завжди відчували свою єдність і духовну близькість до подій європейського життя. Так, у 1845 р. Тарас Шевченко написав поему «Єретик», у якій розповів про діяння Яна Гуса.

* * *

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса.
Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

Єретик
(ілюстрація О. Данченка
до поеми Т. Г. Шевченка)

§29. УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. ПРАВЛІННЯ МЕХМЕДА ІІ

1 Як утворились перші турецькі держави та держава османів

Працюючи в парах, складіть 2–3 запитання до тексту. Обговоріть запитання та відповіді на них у класі.

Слово «*тюрк*» означає сильний, або міцний, а слово «Туреччина» вперше було вжито автором однієї із хронік хрестоносців у XII ст. щодо земель, захоплених тюркськими племенами в Малій Азії.

Зародком могутньої імперії стала невелика держава правителя **Османа**, створена в 1299 р. Від його імені походить і назва Османської держави, і наймення єдиної династії, і найменування народу — **турки-османи**.

Осман І
(середньовічна
мініатюра)

Осман проявив себе як сміливий воїн та енергійний лідер. Вдало скориставшись сусідством з ослабленою Візантією, він захопив частину її території. З часом правителі Османської держави отримали титул **султана**.

За наступників Османа було створено військо яничарів¹, яке проіснувало до XIX ст.

За допомогою документа дайте відповіді на запитання. Як виховували яничарів? Чому вони ставали надійною охороною султана?

З ПОПУЛЯРНОГО ТВОРУ «ПРИГОДИ» ЧЕСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА-ГУМАНІСТА ВАЦЛАВА БРАТИСЛАВА З МИТРОВИЦЬ (XVI СТ.)

Яничарів набирають із дітей тих християнських народів, які живуть під турецькою владою... Найкращих беруть на службу до турецького султана, решту розбирають паші (високі урядовці) та інші турецькі начальники... Коли їм минає 20 років... — усіх їх доправляють до Стамбула. Тут найміцніших і суворих записують у молодші яничари і віддають під командування старших. Під їхнім наглядом молоді вчаться стріляти, рубати шаблями, кидати списи, перескакувати канави, лазити на стіни й виконувати всяку роботу, яку їм дасть старший...

У бою чи під час штурму (фортеці) вони йдуть попереду, намагаючись проявити себе... з усіх турецьких солдат вони найбезжалісніші до християн.

2

Як османські султани завоювали величезні території в Європі та Азії

Працюючи в парах, знайдіть на карті (с. 165) території, захоплені турками-османами протягом XIV–XVI ст. Порівняйте результати своїх пошуків з інформацією з тексту, наведеного нижче. Обговоріть, чому османам вдалося завоювати таку величезну територію. Назвіть країни, чії юнаки-невільники могли служити у війську яничарів.

У XIV ст. Османська держава, захопивши значні території Візантійської імперії, рушила на Балкани, проти Болгарії та Сербії. У Сербії на цей час загострилися князівські міжусобиці, які ослаблювали

¹ *Яничари* — піхотний корпус, що створювався із хлопчиків-християн, яких малими взяли в полон. Їх наvertsали в іслам, при цьому кожному давали інше ім'я.

країну. У 1389 р. долю Балкан вирішила битва на Косовому полі. Турецьким військам Мурада I протистояла союзна армія сербів і боснійців на чолі із сербським королем Лазарем, яких підтримували добровольці-християни з Албанії, Польщі й Угорщини.

Які вимоги висунув султан Мурад I до сербського правителя Лазаря?

З НАРОДНОЇ СЕРБЬСЬКОЇ ПІСНІ

Король Лазар
(портрет сербського художника
XIX ст. Владислава Тителбаха)

Ой ти, Лазар-цар, владико сербів,
Не бувало, та й не може бути
Двох владик над одною землею...
Присилай мені ключі й подать, —
Золоті ключі від міст великих,
За сім літ пришли ти данину з народу.
Коли ж так зробити не захочеш,
То приходь на Косово з військами,
Ми поділимо там шаблями землю.

Султан Мурад
(середньовічна мініатюра)

Попри мужність і героїзм сербів, добре озброєне та підготовлене військо султана завдало нищівної поразки слов'янам. Сербія визнала залежність від Туреччини. Наприкінці XIV ст. повністю втратила незалежність і Болгарія. У цей же період османи перемогли і 60-тисячне військо рицарів Західної Європи — учасників Хрестового походу.

Але на початку XV ст. турків-османів зупинили війська жорстокого середньоазійського завойовника Тимура (Тамерлана), розгромивши їх. Розоривши державу османів, Тимур повернувся до Середньої Азії.

3 Як Мехмед II утворив Османську імперію

Подумайте, як Мехмеду II вдалося перетворити Османську імперію на впливову державу тогочасного світу. Використовуючи карту (с. 165), назвіть території, завойовані ним у XV ст.

Нове піднесення Османської держави почалося за **Мехмеда II**. Він був всебічно обдарованою людиною, знав п'ять мов, зокрема арабську, грецьку, давньоєврейську, латину, вивчав західну культуру, захоплювався математикою та астрономією і під керівництвом візантійських учених досліджував праці грецьких філософів. Водночас це була вкрай жорстока й підступна людина.

З юності султан мріяв захопити Константинополь — зробити те, чого не вдавалося жодному з турецьких правителів. Він наказав побудувати міцні облогові машини, без яких подолати укріплення міста було неможливо. Крім того, за чотири місяці на європейському березі протоки Босфор було збудовано фортецю, яка перекрила доступ до міста з моря. Легенда розповідає, що коли послі візантійського імператора Константина XI зажадали ліквідації фортеці, Мехмед II їм відповів: «Я можу робити все, що завгодно. Обидва береги Босфору належать мені: той східний — тому, що на ньому живуть османи, а цей західний — тому, що ви не вмієте його захищати». Для остаточного штурму Константинополя Мехмед зібрав більш ніж 100-тисячне військо і великий флот. Захисників міста було всього сім тисяч. Майже два місяці тривала його облога. Лише у травні **1453 р.** місто було взято.

Джентіле Белліні.
Портрет Мехмеда II
(XVI ст.)

Використовуючи різні джерела: ілюстрацію, документи, картосхему на с. 165, опишіть штурм Константинополя та його наслідки.

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ІСТОРИК МИХАЙЛО ДУКА ПРО ОСТАННІЙ ДЕНЬ ШТУРМУ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Військове щастя вже схилилось на бік турків... Вони ж, немов стрімкі орли, безперешкодно приставляли драбини і піднімались на стіну.

І тоді всі жінки і чоловіки, ченці й черниці побігли до церкви, несучи на руках дітей своїх, залишаючи домівки всякому, хто бажав увійти...

Обстріл важкої артилерії
(фрагмент діорами «Взяття Константинополя в 1453 р.», Стамбул, Туреччина)

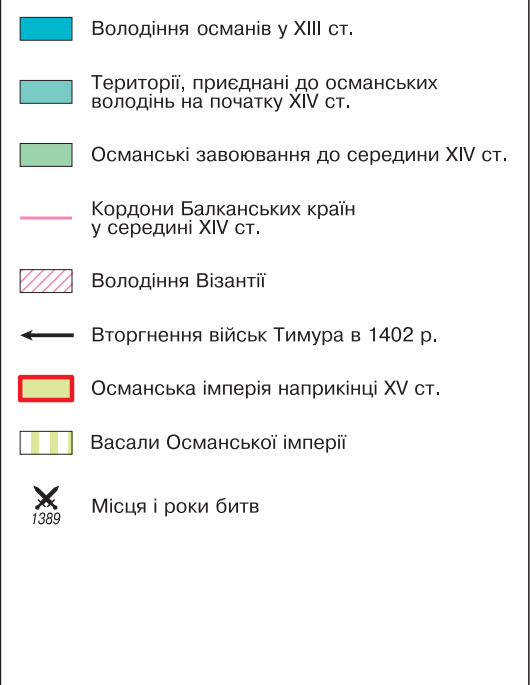
Константинополь став столицею Османської імперії під назвою Стамбул (Істанбул). А напередодні вирішального штурму відбувся останній молебень у Софійському соборі, який невдовзі турки перетворили на мечеть.

Завойовницька політика Османів базувалася на потужній армії, ефективному державному апараті та системі примусу населення. Усе це забезпечувало могутність імперії. Унаслідок завоювань турків **наприкінці XV ст.** на землях колишньої Візантійської імперії, Малої Азії і балканських країн Сербії та Болгарії виникла величезна **Османська імперія**. Під її контролем опинилися торговельні шляхи, що сполучали Європу з Азією. У 1478 р. свою васальну залежність від Туреччини визнало Кримське ханство.

Покажіть на карті (с. 165) основні напрямки походів турків-османів, території Османської імперії в різні періоди Середньовіччя. Назвіть народи, що входили до складу імперії. Які релігії вони сповідували?

На чолі Османської імперії стояв султан, наділений необмеженою владою. Він правив за допомогою міністрів і чиновників, першим з-поміж яких був великий *візир*, що керував радою — *диваном*. Мехмед II започаткував *Порту* — центральний уряд країни.

Народи Османської імперії зазнавали жорстокого гноблення з боку завойовників. Усі немусульмани сплачували подушний податок, змушені були безоплатно працювати на будівництві фортець, доріг, мостів і мечетей, їм заборонялося їздити верхи, носити зброю, займатися адміністративною та військовою діяльністю.

Османська імперія, утворена в епоху Середньовіччя, проіснувала до 1922 р. Її наступницею є Турецька Республіка.

4 Якою була культура Османської імперії епохи Середньовіччя

Використовуючи схему, поясніть, чому кожна із зазначених культур вплинула на духовний розвиток Османської імперії. Оцініть внесок Османської імперії у світову духовну спадщину.

ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙ, ЯКІ ЗУМОВИЛИ СТВОРЕННЯ БАГАТОГРАННОЇ КУЛЬТУРИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

арабська

антична

перська

візантійська

Протягом багатьох століть на територіях, що ввійшли до Османської імперії, жили різні народи зі своєю культурою. Тут переплелися духовні, ремісничі, торговельні традиції еллінів, персів, римлян та багатьох інших народів.

Розвиток держави потребував освічених людей, тому Мехмед II приділяв велику увагу шкільництву. За його наказом у Стамбулі відкривалися школи — медресе, де учнів навчали основ ісламу, граматики, логіки, астрономії, права.

Мехмед II упорядкував звід світських законів держави — *Канун* (від назви візантійського законодавства — Канон). Для просування державною службою знатність роду вже не мала вирішального значення.

Важливу роль в Османській державі відігравало мусульманське духовенство, на чолі якого стояв головний *муфтій*, без його підпису видані султаном накази вважалися недійсними. Водночас Мехмед II затвердив православного (грецького) і вірменського патріархів та іудейського головного рабина в Константинополі, які мали не тільки церковну, а й судову владу.

Дивовижною є архітектура османського Середньовіччя: мечеті й мавзолеї, палацові й ринкові споруди, прикрашені мармуром, різьбленням із каменю, дерева й металу, оздоблені шедеврами образотворчого та прикладного мистецтва.

Опишіть середньовічні пам'ятники Османської імперії. Назвіть той із них, який об'єднує Стародавній світ і Середньовіччя. Порівняйте архітектуру Європи та Османської імперії.

Ворота Адріана (Анталія)

Мавзолей Шарафеддина (Конья)

Мечеть Аладдина (Конья)

Зелена мечеть, інтер'єр (Бурса)

Які риси характеру висміює Ходжа¹ Насреддін?

З тих давніх часів і до сьогодні доволі популярними є байки й анекдотичні оповідання про Ходжу Насреддіна.

Пам'ятник Ходжі Насреддіну в Бухарі
(Узбекистан)

¹ Ходжа — почесний титул духовної особи, письменника в мусульманських країнах.

З АНЕКДОТІВ ПРО ХОДЖУ НАСРЕДДІНА

Ходжу запросили на званий обід. Він одягнув старе вбрання, і ніхто не звертав на нього увагу. Тоді Ходжа тихенько побіг додому, одягнувся в пишній одяг, зверху накинув ще шубу і повернувся до столу. Ходжу шанобливо зустріли й посадили за стіл почесних гостей. Пропонуючи йому смачні страви, господар пригощав Ходжу: «Будь ласка, Ходжа, скуштуйте!» А Ходжа, підтягуючи шубу до страви, каже: «Прошу, шубко!» — «Що ти робиш, Ходжа?» — здивувалися гості. «Раз шана шубі, то хай шуба і їсть», — заявив Ходжа Насреддін.

1. Коли була утворена Османська імперія?
2. У якому році Кримське ханство визнало васальну залежність від Туреччини?
3. Як називалося військо султанської гвардії?
4. Хто стояв на чолі Османської імперії?

5. Порівняйте суспільний устрій Османської імперії та західноєвропейських країн.
6. Поміркуйте, які наслідки для різних країн Європи мали завоювання турків-османів.
7. Як ви думаєте, чому в українській мові слово «яничари» вживалося на означення зрадників, що вірно служили чужій владі карателів і поневолювачів?

1. Розкажіть, коли і як утворилась Османська держава.
2. За можливості дізнайтеся більше про Ходжу Насреддіна, порівняйте його з героями українського фольклору. Що об'єднує ці персонажі, а що — відрізняє?

Готуємося
до уроку узагальнення
і тематичного оцінювання

<http://bit.do/ffQzL>

Розділ VI. Середньовічний Схід (оглядово)

§30–31. КРАЇНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

1 Яким було китайське суспільство в Середні віки

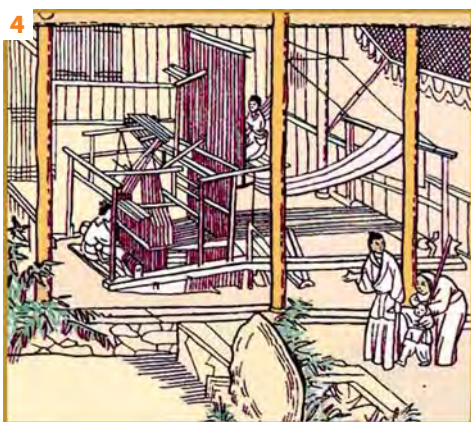
- 1) Використовуючи карту (с. 170), складіть розповідь про середньовічний Китай. Для цього: а) схарактеризуйте вплив природних умов на спосіб життя населення Китаю; б) знайдіть споруду, що з'єднала річки Хуанхе і Янцзи; назвіть великий торговельний шлях; обговоріть їх назви і роль в житті суспільства; в) назвіть завойовників, з якими боролися китайці, та споруду, яка перешкоджала нападникам.
- 2) На основі тексту, зображень 1–5 (с. 171) опишіть життя людей середньовічного Китаю.

Китайську державу очолював імператор з необмеженою владою, який вважався «Синоном Неба», тому країну називали «Піднебесною». На відміну від Західної Європи, дорогу до влади в Китаї відкривала не знатність походження, а насамперед освіченість. Чинівниками ставали тільки ті, хто склав непрості іспити, де на одне місце було понад сто претендентів. Така система іспитів давала змогу залучати на службу й талановитих простих людей.

Важко назвати таку сферу науки, літератури або мистецтва, у яку не зробив би внесок середньовічний Китай. Саме китайці першими винайшли *книгодрукування*, що дало змогу ознайомити інші країни Сходу з досягненнями китайських учених. Вони винайшли *порох і вогнепальну зброю, паперові гроші та морський компас*. У XV ст. китайський флот здійснив плавання до східного узбережжя Африки. Китайські астрономи створили точний *календар*, у якому тривалість року лише на 27 секунд не збігалася зі справжньою величиною. Особливо славилася китайська *порцеляна*. Китайці ретельно оберігали секрети виробництва порцеляни, тому в Європі її навчилися виготовляти лише у XVIII ст.

У Китаї з глибокої давнини мирно співіснували кілька релігій. У I ст. з Індії в Китай «проник» і поширився буддизм. Проте основою освіти, моралі, державного устрою, законодавства лишалося конфуціанство, яке виникло в VI–V ст. до н. е.

- 1, 2, 3.** Зображення китайських художників, виконаних на шовку
4. Виготовлення шовка (середньовічний малюнок)
5. Середньовічний порцеляновий виріб

2 Яким було індійське суспільство в Середні віки

- 1)** Використовуючи карту (с. 170), складіть розповідь про середньовічну Індію. Для цього: а) схарактеризуйте вплив природних умов на спосіб життя населення Індії; б) визначте напрямки мусульманських вторгнень в Індію; назвіть державу та її столицю, що існувала на території Індії, порівняйте її кордони у XIV і XVI ст.; в) прокладіть свій шлях від Індії до Великого шовкового шляху, визначте, через які території, держави або міста він пройде.

- 2) Поставте до тексту джерела 2–3 запитання. Запропонуйте своїм однокласникам/однокласницям на них відповіді.

ІЗ ПРАЦІ ВІДОМОГО КИТАЙСЬКОГО МАНДРІВНИКА СЮАНЬ ЦЗАНА (VII СТ.)

Сім'ї в Індії поділяються на чотири варни. До першої варни належать брахмани. Це люди чистої поведінки, вони суворо дотримуються законів релігії, моральності... Другу варну становлять кшатрії. Протягом багатьох століть вони є правлячою групою. Кшатрії дбають про добродетель і милосердя. Люди третьої варни називаються вайшами. Вони займаються торгівлею і шукають прибутків... Люди четвертої варни Шудри — займаються землеробством... Одружившись, людина посідає вище або нижче становище, залежно від нової спорідненості. Індійці не допускають безладного змішання через шлюби між родичами. Колишня заміжня жінка вже ніколи не матиме другого чоловіка.

Варни, що виникли в індійському суспільстві ще до н. е., в епоху Середніх віків почали ділитися на дрібніші групи, які європейці назвали **кастами**.

У ранньому Середньовіччі в Індії не було єдиної держави, і вона переживала період **політичної децентралізації (дроблення)**. Цим скористалися арабські завоювальники, які почали поступово захоплювати індійські території. На початку XIII ст. з володінь мусульман на півночі Індії утворилася незалежна ісламська держава зі столицею в місті Делі — **Делійський султанат**. Так в Індії почав поширюватися іслам, але зберігалися і традиційні для неї **індуїзм** та **буддизм**.

Індія зробила великий внесок у розвиток середньовічної культури. Уже з перших століть нашої ери в Індії користувалися десятковою системою числення — індійськими цифрами, що зараз відомі як арабські. Математики вміли виконувати дії з дробами, обчислювати площі фігур та об'єми тіл, із високою точністю визначили число π (пі). У багатьох містах Індії в Середні віки існували обсерваторії.

У книжках з медицини детально описувалися будова тіла людини та її внутрішні органи. Лікарі вміли робити складні операції, використовуючи близько двохсот хірургічних інструментів і засоби знеболювання. Щоб розпізнати хворобу, визначали температуру тіла, вимірювали пульс хворого, оглядали колір шкіри та язика. Як ліки використовували настої, відвари та мазі.

Каста — закриті групи людей в Індії, які займалися певним видом діяльності, професією та посідали відповідне місце в суспільстві.

Індуїзм — одна з найдавніших релігій світу. Найважливішими з багатьох богів індуїзму є Брахма, Шива, Вішну. Святі твори — Веди, Махабхарата та Рамаєна.

Зазвичай літературні твори писали **санскритом**. Ця мова була міжнародною в цій частині світу, так само, як у Західній Європі — латина.

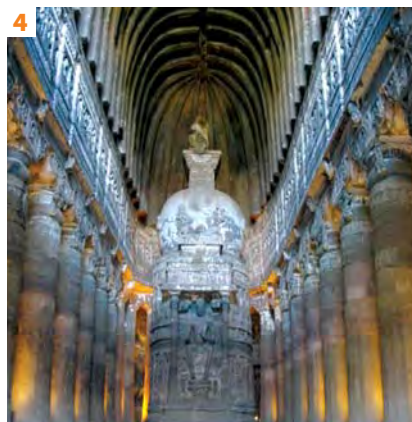
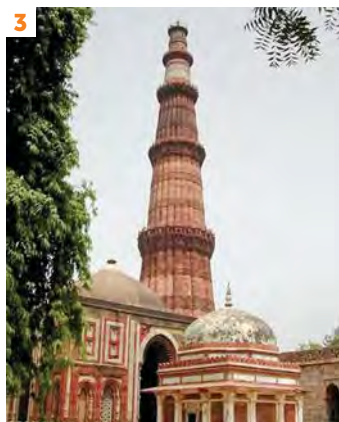
У перші століття нашої ери храми споруджували всередині печер. Серед них особливо вражають храмові печери Аджанти в Центральній Індії. Аби художник міг працювати при денному світлі, необхідному для створення такого шедевру, застосовували спеціальну систему дзеркал.

Яке враження справляють на вас ці пам'ятки? Про який рівень розвитку індійського суспільства вони, на вашу думку, свідчать? Знайдіть ці пам'ятки на карті (с. 170).

1. Середньовічне місто Джайсалмер
2. Храм Кандар'я Махадева (Кхаджу-рахо)
3. Мінарет Кутб-Мінар (Делі)
4. У печері храмового комплексу Аджанти

3 Як розвивалась Японія в епоху Середніх віків

Складіть розповідь про середньовічну Японію. Для цього: а) схарактеризуйте вплив природних умов на спосіб життя населення Японії; б) порівняйте місцерозташування Японії, Індії і Китаю; в) використайте текст та ілюстрації (с. 174) і складіть 2–3 правила життя самурая.

Японська цивілізація молодша за Китайську та Індійську. Перша держава виникла на японських островах у ранне Середньовіччя і на початку багато в чому наслідувала китайські досягнення. Уміння вирощувати рис і виготовляти шовк, ієрогліфи і чай японці запозичили у китайців. Попри це, в Японії була створена своя держава, неповторна культура і традиції.

На чолі держави стояв імператор — «Син Неба». Згідно з японською міфологією він був нащадком богині Сонця Аmaterасу, яка вручила йому три священних предмети: меч — символ могутності, дзеркало — символ божественності та намисто з яшми — символ вірності підданих.

Особливу роль в житті японського суспільства відігравали самураї — професійні воїни, які за військову службу отримували землю. У самураїв був неписаний закон «бусідо» («шлях воїна»). Понад життя самурай цінував відданість пану, мужність, уміння володіти собою. Майбутніх воїнів з дитинства вчили володіти зброєю, шанувати батьків і вчителів і, загартовуючи себе, проводити ночі без сну і дні без їжі. Все життя самурай удосконалювали свою військову майстерність, доводячи її до найвищого рівня. Згодом самураї утворили окремий замкнений стан.

У середньовічній Японії мирно співіснували дві релігії: синтоїзм — давня японська релігія і буддизм, храми яких зазвичай ставали центрами освіти і літописання. І до сьогодні зберігся храмовий комплекс Хорюдзі — перший буддійський монастир в Японії. Наразі це найдавніша споруда з дерева у світі.

Традиційне японське мистецтво неможливо уявити без каліграфії — витонченого написання ієрогліфів, які, згідно з легендами, з'явилися з божественних небесних образів. Вважається, що й живопис формувався з ієрогліфів. Важливою ознакою освіченої людини вважалося уміння віршувати.

Традиційної для нас рими у японських віршах немає, проте вони зрозумілі нам й більше тисячі років потому.

Пісня Яманое Окура (659–733)

Срібло, золото, перлини —
нащо нам вони?
Навіть більш коштовні речі
з дітьми
чи зрівняються?

Розгляньте ілюстрації (с. 174–175) та поділіться враженнями від життя в середньовічній Японії та її мистецтва.

Самурай
на коні

Обладунки
самурая

Жінка.
Японський малюнок

Храм Хорю-дзи, пагода

御礼

Японський ієрогліф,
який промовляється
як «орей»
і означає «Дякую»

«Історична
мозаїка»

<http://bit.do/ffQzP>

Річне
узагальнення

<http://bit.do/ffQz9>

Література для тих, хто хоче продовжити подорож середньовічною історією

1. Балади про Робін Гуда (різні видання).
2. Барагура В. Меч і книга. — К., 1993.
3. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. — К., 2005.
4. Клименко Н. П., Малієнко Ю. Б. Книга для читання з історії Середніх віків: Навч. посібник для 7-го кл. загальноосвітн. навч. закл. — К., 2004.
5. Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3 кн. — Кн. 2. Середньовіччя і нові часи. — К., 1995.
6. Мустафін О. Р. Справжня історія Середніх віків. — Харків, 2014.
7. Петрарка Ф. Сонети (різні видання).
8. Сенкевич Г. Хрестоносці (різні видання).
9. Скотт В. Айвенго (різні видання).
10. Стівенсон Р. Л. Чорна стріла (різні видання).
11. Тисяча і одна ніч (різні видання).
12. Хаггард Г. Прекрасна Маргарет (різні видання).

Навчальне видання

ПОМЕТУН Олена Іванівна
МАЛІЄНКО Юлія Борисівна

Всесвітня історія

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор Т. П. Єресько
Технічний редактор Л. І. Аленіна
Макетування П. В. Ширнін
Комп'ютерна верстка П. В. Ширнін
Коректор О. В. Сєверцева

При оформленні підручника використані середньовічні мініатюри, вітражі, мозаїки, сторінки манускриптів (Манеський кодекс), фрески, арабески, фотографія середньовічного міста-комуни
історичні реконструкції: В. Вольського, П. Вишневського,
М. Обухова, А. McBride, O. von Corven;
малюнки М. Ю. Крюченко;
світлини: Ю. Амірова, М. Андрєєва, Ю. Атаманюка, Т. Будкевич, П. Власенка, Е. Гавайєра,
І. Ільїнського, І. Красуцького, П. Молодчика, О. Поліщука, С. Клименка,
F. Martin, J. Laurentis, J. Liepe, I. Geske,
W. Huthmacher, K. Goken, M. Meisse, A. Kleuker, B. Weingart, N. Taylor, C. Zito
Джерела: колекції музеїв, викладених у вільному доступі, — Британський музей (Лондон),
Музейний острів (Берлін), Метрополітен-музей (Нью-Йорк), Лувр, Музей Середньовіччя (Париж),
Національний музей історії України (Київ), Музей історії Давнього світу та Середніх віків (Львів),
Державний Ермітаж (Санкт-Петербург), Державний музей образотворчих мистецтв
імені О. С. Пушкіна (Москва), мережа Інтернет

Формат 70×100 $\frac{1}{16}$.
Ум. друк. арк. 14,256 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 13,98 + 0,55 форзац.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК №6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25

www.osvita-dim.com.ua